

УДК 323(497.1)“1919/1934”(093.2);
329.13(497.1)“1919/1934”(093.2);
32:929 Московљевић М.(093.2)

Др Момчило ИСИЋ

**МИЛОШ МОСКОВЉЕВИЋ О ВОЂСТВУ
САВЕЗА ЗЕМЉОРАДНИКА 1929–1941.
Први део: време шестојануарске диктатуре 1929–1934.***

АПСТРАКТ: Рад представља покушај да на основу дневничких белешки Милоша Московљевића, као члана Главног одбора Савеза земљорадника и истакнутог члана управе Прометног друштва „Село“, прикажемо рад вођства Савеза земљорадника у време шестојануарске диктатуре, не запостављајући разлике између његовог левог и десног крила; да сагледамо како су одређене одлуке доношене и шта је све томе претходило; да укажемо на специфичности деловања врха Савеза земљорадника у односу на вођства осталих политичких странака, првенствено радикала и демократа, углавном захваљујући делатности кроз Прометно друштво „Село“.

Кључне речи: Савез земљорадника, Милош Московљевић, шестојануарска диктатура, Јован Јовановић Пижон, Милан Гавриловић

На састанку угледних сељака-задругара и интелектуалаца, првенствено пољопривредних стручњака и задружних радника, у Великој Плани је 12. (25) октобра 1919. године, на иницијативу Михаила Аврамовића,¹ основана сељачка политичка организација *Савез земљорадника*. Тада су усвојени програм и правила и

* Рад је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Михаил Аврамовић (1864–1945), публициста, научни радник и политичар. Оснивач је земљорадничког задругарства у Србији. У Вранову код Смедерева основао је 1894. године прву земљорадничку задругу. Посебно је изучавао земљорадничко задругарство у Немачкој и Италији. Био је управник Савеза земљорадничких задруга у Србији, од оснивања 1895. до 1927. Учествовао је у оснивању Међународног задружног савеза у Лондону 1895. и био члан његовог централног одбора скоро до смрти. Покренуо је и уређивао први задружни лист у Србији: *Земљорадничку задругу*. Оснивач је Савеза земљорадника 1919. године. Биран је за народног посланика на изборима за Уставотворну скупштину 1920.

изабран је привремени Земалшки одбор странке.² Први конгрес странка је одржала 1. и 2. августа 1920. у Београду, на коме је био изабран и Главни извршни одбор Савеза земљорадника.³

После избора за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. године, Савез земљорадника се конституише као јединствена југословенска странка. Са Савезом земљорадника из Србије и Војводине уједињују се Савез тежака из БиХ, Тежачки савез из Далмације и Сељачки савез из Хрватске, са укупно 30 посланика. Једино је Самостојна кметијска странка остала самостална, али уз обавезу „да ће уско сарађивати са Савезом земљорадника и да ће њених девет посланика са 30 посланика Савеза земљорадника сачињавати заједнички посланички клуб у Уставотворној скупштини“.⁴

Стварање још једне снажне политичке организације није наишло на одобравање врха државе, поготово после забране Комунистичке партије. У страху да Савез земљорадника не постане републиканска странка, режим је изазвао раскол чија је жртва био његов оснивач Михаило Аврамовић, отац земљорадничког задугарства у Србији, а последица изузетно слаб резултат на парламентарним изборима 1923. године, када је освојено тек 11 посланичких мандата. Кормило странке, на иницијативу двора, преузимају Јован Јовановић Пижон⁵ и др Милан Гавриловић,⁶ што потврђује и сам Михаило Аврамовић. Истичући своје схватање да Савез земљорадника, као сељачки покрет, „треба да решава социјалне и економске проблеме“, да облик владавине „не треба да улази у сељачки програм“ и да је због тога много критикован и називан републиканцем, посебно од чланова Савеза земљорад-

2 Милан Гаковић, *Савез земљорадника (Земљорадничка странка) 1919–1941*, Бања Лука, 2008, стр. 26.

3 Исто, стр. 62.

4 Исто, стр. 67.

5 Јован Јовановић Пижон (Београд, 1869 – Београд, 1839), дипломата. Био је посланик Краљевине Србије у Софији 1903–04, шеф Конзуларног одељења Министарства иностраних послова 1904–06, посланик у Атини, Каиру, на Цетињу, конзул у Скопљу, начелник Министарства иностраних дела 1911–12, министар 1912, посланик у Бечу 1912–14, помоћник министра иностраних дела 1914–16. и посланик у Лондону 1916–18. Истакао се националним радом у Јужној Србији. Један је од оснивача Савеза земљорадника а, после одласка из странке Михаила Аврамовића, и његов неформални вођа све до смрти 1939. године. - *Енциклопедија српског народа*, Београд, 2008, стр. 455, 456.

6 Гавриловић Милан (Београд, 1882 – Вашингтон, 1976), адвокат, дипломата, политичар. Докторирао је права на Сорбони 1910. и ступио у дипломатију. Службовао је у Лондону, Атини, Берлину, Паризу, Риму и на Крфу. Био је директор листа *Политика* (1924–1930). Члан је организације *Уједињење или смрт*. Један је од оснивача политичке странке Савез земљорадника, а од 1939. године и њен вођа. Први је посланик Краљевине Југославије у Москви (1940–41). У емигрантској влади у Лондону обављао је дужност министра правде, пољопривреде, снабдевања и исхране. - *Енциклопедија српског народа*, Београд, 2008, стр. 219.

ника из Босне и Херцеговине, Аврамовић је подвукао: „Двор је намерно упутио Јоцу Јовановића и Милана Гавриловића у СЗ, да би га онемогућили у том правцу.“⁷

Промена у руководству Свеза земљорадника имала је за последицу гушење сваке његове револуционарније акције и борбенијег става, како у време парламентаризма, у коме је од избора до избора бележио све слабије резултате, тако и по увођењу шестојануарске диктатуре 1929. године, која је странку „сасвим маргинализовала“. Неборбеношћу „вође“ Јоце Јовановића и већине осталих страначких лидера, који су непрестано очекивали „милостив позив из двора да дођу и узму власт“, Милош Московљевић,⁸ један од сталних чланова Главног извршног одбора странке, објашњава и пропуштање прилике да Савез земљорадника постане кичма Удружене опозиције по одумирању диктатуре, констатујући да је уласком у владу Бранка Чубриловића⁹ 1939. и Савез земљорадника постао владина странка.¹⁰

-
- 7 Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 5, Београд, 1997, стр. 338.
- 8 Милош Московљевић је рођен 4. новембра 1884. године у селу Варни код Шапца. Основну школу је похађао у Варни, а гимназију у Шапцу и Београду. На Великој школи, касније Филозофском факултету, студирао је српски језик и књижевност и руски језик, а 1908. и дипломирао код професора Александра Белића, код кога је 1928. одбранио и докторску дисертацију: *Акцентски систем поцерског говора*, поставши први доктор филологије који је то звање стекао на Београдском универзитету. Учествовао је у балканским ратовима и Првом светском рату, у коме је прошао и албанску голготу. Био је сведок и Октобарске револуције, пошто је, на предлог министра унутрашњих послова, био упућен у Петроград, да замени професора Александра Белића на месту шефа Српског института и да ради на националној пропаганди и југословенском уједињењу, при тамошњем српском посланству. Као инспектор, скоро годину дана, старао се о 1.500 избеглица из крајинског округа. Време окупације у Другом светском рату провео је углавном у Београду, да би се само два дана после ослобођења Београда ставио на располагање новим просветним властима, док се у политички живот укључио већ почетком 1945. године, говорећи на великом митингу на Славији. Убрзо је кооптиран за народног посланика, а у априлу 1945. је постао и министар шума у влади НР Србије. Да би га уклонила што даље од народа, који је почео показивати незадовољство, нова власт га није узела у владу, иако је на изборима 1946. изабран за народног посланика, већ га је послала за опуномоћеног министра у Норвешку, а после три године у Каиро, где је, после три месеца, завршио дипломатску каријеру. У политици је остао још до краја свог посланичког мандата, до септембра 1953.
- 9 Бранко Чубриловић (Босанска Градишка, 1894 – Београд, 1962), медицину је завршио у Прагу. Један је од истакнутих чланова Савеза земљорадника из Босне и Херцеговине, на чијој листи је биран и за народног посланика у Краљевини Југославији, а уочи Другог светског рата био је и министар пољопривреде. Рат је провео у емиграцији. Учествовао је на Трећем заседању АВНОЈ-а у Београду 1945. Био је и народни посланик Уставотворне скупштине. Од 1947. до 1949. био је секретар Народне скупштине ФНРЈ, а затим и потпредседник Президијума Народне скупштине НР Босне и Херцеговине. - *Ко је ко у Jugoslaviji*, Beograd, 1957, str. 117.
- 10 Милан Гаковић, *Савез земљорадника (Земљорадничка странка) 1919–1941*, Бања Лука, 2008, стр. стр. 19.

Милош Московљевић је, иначе, своје виђење странке, за све време њеног постојања, записивао у дневник, који је, са мањим или већим прекидима, водио од 3. јуна 1916. до 13. маја 1968. године. О свом мотиву да пише дневник и његовом садржају, он је сам, у дневничкој белешци после једног од краћих прекида, записао: „Због свог политичког рада одавно осећам потребу да опет водим свој дневник, да у њему нотирам важније моменте и чињенице и дам карактеристике људи с којима долазим у додир.“¹¹

Стога се трудио да у скоро свакој дневничкој белешци буде што објективнији. Наравно, онда када се упуштао у коментарисање одређених личности, догађаја и појава и изрицање својих вредносних судова, не можемо занемарити ни извесну субјективност. Али, и поред тога, његове белешке су својеврстан историјски извор о изузетно дугом и бурном раздобљу (1916–1968). Поготово су значајне оне о политичким догађајима у којима је и сам учествовао или којима је био очевидац, као и записи о личностима са којима је непосредно сарађивао.

Опредељујући се за тему *Милош Московљевић о вођству Савеза земљорадника у време шестојануарске диктатуре*, дакле о раздобљу које је у српској и југословенској историографији у извесној мери обрађено, желели смо да покажемо како су одређене одлуке доношене, са којим циљем и под каквим условима; како је вођство Савеза земљорадника функционисало; у чему је његова специфичност у односу на вођства осталих, па и највећих политичких странака. Посебан значај ових Московљевићевих белешки је у томе што се оне много више односе на прве три године диктатуре, заправо на време до расписивања парламентарних избора 8. децембра 1931, који је, иначе, у досадашњој историографији знатно мање обрађен од периода који је потом уследио.

*

*

*

Када је краљ Александар, уводећи диктатуру шестог јануара 1929. године, Законом о заштити јавне безбедности забранио рад свих верских и племенских странака, уз могућност да остале странке за свој даљи рад „имају дозволу управне власти“, вођство Савеза земљорадника, у коме су појединци били „доста преплашени“ и губили чак и „присуство духа“, овластило је, већ шестог јануара, потпредседника Милана Гавриловића да се распита да ли ће за наставак рада странке „требати дозвола од полиције“. Надајући се да странка може да настави рад, Милош Московљевић је, међутим, веровао да ће можда вануставно стање странци и да користи, будући да она није ни верска ни племенска.

11 Исто, стр. 34.

Он се, заправо, надао да ће у току диктатуре, коју је сматрао потребним одмором од дотадашње политике, већина осталих политичких странака изгубити „свој *raison d'être*“, а да ће се Савез земљорадника „као социјално-привредна организација“ одржати и без избора и да ће, уколико за време диктатуре одржи „контакт с народом путем привредног и културног рада“, у обновљеном парламентаризму „бити једина јака организација, која ће моћи прихватити политички терет“.¹²

Савез земљорадника, ипак, није наставио рад, забрана се односила и на њега. Али то није омело поједине његове вође, чак ни левичаре, као ни вођства осталих распуштених политичких странака, да дођу на дворску забаву, већ 9. јануара, поводом краљичиног рођендана. Московљевић је то прокоментарисао речима: „Као да је одједном нестало свих политичких убеђења и сви се изједначили у лојалности и сервилности. Тако се једино може објаснити присуство наших *левичара* др М(илоша) Ђ. Поповића¹³ и др (Драгомира) Ђосића,¹⁴ поред Чубриловића и Тупањанина“,¹⁵ кога је, иначе, Милан Гавриловић депешом хитно позвао да дође из Ужица, обезбедивши му за тај бал и неопходан фрак.¹⁶

Критичан је Московљевић био и према начину рада Извршног одбора своје странке у данима непосредно после забране. Он 14. јануара у дневнику бележи: „По угледу на државни удар, и наше главешине хтеле су да изврше удар у странци, користећи се забуном која је настала због забрањивања политичких партија. Уместо да сазову формалне седнице да се сви посаветујемо, они су се састајали појединачно и у суботу (12. јануар – М. И.) решили да њих тројица, четворица диктаторски доносе одлуке, мењају програм и статут.“¹⁷

12 Архив Српске академије наука уметности (даље: Архив САНУ), Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 6. јануара 1929. године.

13 Милош Миша Ђ. Поповић (Чајетина, 1876 – Београд, 1954). Завршио је медицину у Бечу 1901. године. Учествовао је у ратовима 1912–1918, као трупни лекар, хирург и управник болнице. Био је начелник одељења за заштиту деце 1919, затим управник Клиничке болнице Медицинског факултета у Београду 1931–1938. Један је од оснивача Трезвењачког друштва 1901. Уређивао је и издавао неколико часописа. Један је од првих чланова и потпредседник Савеза земљорадника, члан и један од руководилаца Земљорадничке левице и Народне сељачке странке. После Другог светског рата био је народни посланик Већа народа Савезне скупштине и шеф одсека у Министарству социјалних послова. – Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. I, Београд, 2008, стр. 456.

14 Изненађен што су на бал отишла и његова два добра друга, др Драгољуб Јовановић наводи Поповићево објашњење да је он то учинио „по вољи својој супрузи, чија су браћа била добро са краљем“. Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 2, Београд, 1997, стр. 149.

15 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка 10. јануара 1929.

16 Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 2, Београд, 1997, стр. 149.

17 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка 14. јануара 1929.

У најужем кругу, вође странке су у недељу 13. јануара чак измениле састав Главног извршног одбора. Уместо Милана Влајинца,¹⁸ Драгомира Ћосића,¹⁹ Васа Чубриловића,²⁰ Драгише Здравковића,²¹ Косте Сандића,²² Дукађинца и Солде ставили су Воју Лазића²³ и др Милоша Тупањанина.²⁴ Добивши на потпис акт о пријави странке за Управу града Београда, са овако измењеним саставом Главног извршног одбора, Милош Московљевић је 14. јануара у седишту странке протествовао „против таквог рада“,

-
- 18 Милан Влајинац (Врање, 1887 – Београд, 1964), аграрни економиста. Докторирао је у Халеу 1902. Радио је у Министарству народне привреде. Био је члан Привредне делегације српске владе у Марсеју и Паризу 1916–1919. Од 1920. године професор је на Пољопривредно-шумарском факултету у Земуну, чији је био и декан.
- 19 Драгомир Ћосић (1899–1999), докторирао је у Нансију. Био је професор у Пољопривредној школи у Краљеву и асистент на Пољопривредном факултету у Београду. Члан је Групе за социјалну и културну акцију. Са Драгољубом Јовановићем стварао је земљорадничку левицу у Савезу земљорадника. Током 1939–40. водио је Дирекцију за исхрану и био помоћник министра. После ослобођења начелник је у Министарству пољопривреде и професор Пољопривредног факултета у Сарајеву. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. I, Београд, 2008, стр. 481.
- 20 Васа Чубриловић (Босанска Градишка, 1897 – Београд, 1990), историчар, професор универзитета, члан САНУ, дугогодишњи управник Одељења за историју Филзофског факултета у Београду и Историјског одељења САНУ. Као младобосанац био је учесник атентата у Сарајеву 1914. Био је један од виђењих чланова Савеза земљорадника. Бавио се српском историјом новог века. - *Енциклопедија српског народа*, Београд, 2008, стр. 1.258.
- 21 Драгиша Здравковић, судија и адвокат, члан Извршног одбора Савеза земљорадника и близак сарадник Милана Гавриловића. Једно време радио је и као дописник *Политике* из Пирота, где је службовао као судија. Није изабран за посланика на листи Влатка Мачека на изборима 5. маја 1935. Са женом, Американком, емигрирао је у САД 1945. године. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 205.
- 22 Коста Сандић (Бугојно, ? – Београд, 1932), економиста. У првом светском рату предао се руској војсци на Источном фронту, после чега је ратовао као југословенски добровољац. Непосредно је доживео Октобарску револуцију. Био је члан Главног одбора Савеза земљорадника, као и његовог Извршног одбора. Један је од главних посредника у повезивању Групе за социјалну и културну акцију и Савеза земљорадника. Био је директор Прометног друштва „Село“. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 219.
- 23 Војислав Воја Лазић (Стублине, 1878–1943), земљорадник и политичар. Учествовао је у ратовима 1912–1918. Био је један од оснивача и први председник Савеза земљорадника. За народног посланика је биран 1920, 1923, 1925, 1927. и 1935. године. У Другом светском рату је сарађивао с четницима. Немци су га ухватили и стрељали на Бањици. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 173.
- 24 Милош Тупањанин (Требиње, 1893–1972), правник (права је студирао у Греноблу, где је и докторирао), индустријалац и политичар. Учествовао је у балканским ратовима као добровољац у црногорској војсци. Године 1914. био је интерниран у Арад, из кога је побегао и прикључио се српској војсци. Један је од оснивача Савеза земљорадника и члан Главног одбора. За посланика је биран 1927. и 1938. године. У емиграцију је отишао непосредно пред напад Немачке на Краљевину Југославију 6. априла 1941. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 226.

у чему су га помогли Воја Ђорђевић²⁵ и др Драгомир Ћосић, па се повела „жучна дискусија“, која га је уверила „да је то било масло Гавриловића и Јоце Јовановића, који су хтели овај тренутак да искористе па да добију Главни одбор какав њима треба, јер би он само био законит“. Њихово правдање да су овим изменама тобож хтели да имају „у резерви“ и други главни извршни одбор, „који ће пријавити нов Статут и програм“ уколико се похапси постојећи главни извршни одбор, Московљевић је оценио као својеврсну игру, која се на крају, ипак, завршила прихватањем његовог предлога: „да се пријави Савез земљорадника како јест“, а да се тек у случају неприхватања тог статута поднесе други. Целокупна ова „игра“ послужила је Московљевићу за један оштар суд о Милану Гавриловићу и председнику Извршног одбора Добросаву Томашевићу,²⁶ наговештавајући могућу Томашевићеву зависност: „Сад све јасније видим колико је Гавриловић лукава, подвалцијска природа. Није он бадава био Пашићев ђак. А Томашевић је постао нека врдалама. Он данас нема никаквог свог гледишта, већ се поводи за Гавриловићем или се заплиће ко пиле у кучине. Изгледа да је ту по среди нека новчана обавеза.“²⁷

Узалудна је, међутим, била жучна расправа у врху Савеза земљорадника око начина пријаве странке, будући да је 24. јануара јавни политички живот био окончан. Управа града Београда је издала саопштење свим странкама да су забрањене, а затим купила њихове архиве и запечатила им просторије. Како су тада у секретаријату Савеза земљорадника били присутни Милан Гавриловић и Урош Стајић, Милош Московљевић је, мало осветнички и цинично, закључио: „Тако се испунило оно што им је прорекао Михаило Аврамовић да ће они сахранити Савез земљорадника.“ Гавриловић је, иначе, ујутро 25. јануара аутом одвезао Московљевића „у кварт теразијски“, где му је саопштена, и дата на потпис, забрана и где је саслушан као председник Београдског већа.²⁸

Поводом забране рада политичких странака, Московљевић је закључио: „И тако сад имамо и у земљорадничком политичком покрету *tabulam rasam*. Сад треба почети рад на здравијој основи,

25 Војислав Воја Ђорђевић, инжењер агрономије, управник Главног савеза српских земљорадничких задруга после раскида с Михаилом Аврамовићем. Министар у владама Богољуба Јевтића и Милана Стојадиновића. После окупације 1941. гдине ухапшен је и стрељан на Бањици. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 190.

26 Добросав Томашевић (Рајковић, 1883–1965), земљорадник. Био је председник Обласне задруге за пољопривредни кредит и председник Привилеговане аграрне банке. Један је од оснивача Савеза земљорадника и председник његовог главног извршног одбора. Био је председник Главног задружног савеза ФНРЈ од 1947. до 1951. године. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 158.

27 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка 14. јануара 1929.

28 Исто, белешка од 25. јануара 1929.

најбоље у виду неке Југословенске земљорадничке матице, која би радила на економском и културном подизању села."²⁹ Оваквом ставу посебно се оштро, као заговорник револуционарног рада, противио Милан Прибићевић³⁰ оцењујући га као покораване и признавање режима.³¹

Својеврсно прочишћење у врху Савеза земљорадника представљало је и мирно разрешавање спора између Драгише Здравковића и Драгољуба Јовановића.³² Наиме, због честих напада и клевета да је „комунистички агент, слуга и плаћеник Москве, болшевичка курва“³³ др Драгољуб Јовановић је Здравковића тужио суду. На састанку најужег руководства странке, у среду 30. марта 1929. године, разговарано је о томе. Како је Драгољуб Јовановић „тражио само да му се Здравковић написмено извини, па ће повући тужбу“, Московљевић је предложио да се образује „изборни суд од три лица“, у који би ушли: Јоца Јовановић, Урош Стајић³⁴ и Коста Сандић, и да он „узме у претрес целу ствар са Драгољубом“ и то пречисти: „или је чист или није“. Како је и

29 Исто, белешка од 16. фебруара 1929.

30 Милан Прибићевић (1877–1937), официр и политичар. Написао је *Статут револуционарне организације Јужних Словена*, као неку врсту програма за рушење Аустро-Угарске и уједињење Јужних Словена. Један је од оснивача *Народне одбране* 1908. године. Учествовао је у балканским ратовима и Првом светском рату. На листи Демократске странке изабран је за посланика 1920, да би већ 1923. напустио политику и настанио се у селу Велика Река, код Вучитрна. У Савез земљорадника ушао је 1927, поставши један од вођа земљорадничке левице. На петомјаским изборима изабран је за посланика, али није ушао у парламент. При крају живота подржавао је Удружену опозицију, залажући се за политику Народног фронта и федерализацију државе. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 247.

31 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 16. фебруара 1929.

32 Драгољуб Јовановић (Пирот, 1895 – Београд, 1977), научник, универзитетски професор и политичар. Докторирао је права у Паризу. Због политичког деловања више пута је осуђиван у Краљевини Југославији, а због тога је и избачен са Правног факултета у Београду. Један је од оснивача Групе за социјалну и културну акцију. Био је члан Савеза земљорадника, из кога је 1940. године изашао и формирао Народну сељачку странку. Био је члан Председништва ФНРЈ (1946–1947), да би 1947. поново био осуђен на вишегодишњу робију и уклоњен са Универзитета. Иза себе је оставио изузетан опус научних и мемоарских радова. - *Енциклопедија српског народа*, Београд, 2008, стр. 454.

33 Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 204.

34 Урош Стајић (Врање, 1880 – Београд, 1936), агроном и новинар. Докторирао је агрономске науке у Халеу на Сали, у Немачкој. Радио је као чиновник Министарства народне привреде на државним имањима у Љубичеву и Добричеву, био је наставник у виноделској школи у Букову, окружни економ у Ваљеву и начелник одељења за ферментацију дувана код Управе монопола. Учествовао је у Првом светском рату, из кога је изашао као инвалид. Један је од оснивача Савеза земљорадника, а од 1923. и његов генерални секретар. За посланика је биран 1920. и 1935. године. Као истакнути прегалац на пољу земљорадничког задругарства, више година је био и члан Управног одбора Главног савеза српских земљорадничких задруга и Главног задружног савеза Југославије. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 170.

Здравковић пристао и потписао изјаву, „одредивши Воју Лазића за свог судију“, трочлани „изборни суд“ послао ју је Драгољубу, „сматарјући да је довољна, а нису гарантовали да се такве клевете неће поновити“.³⁵

Из страха да ће тројица страначких првака „изиграти суд, утицати на одуговлачење, а Драгиша ће се спасти“, Драгољуб Јовановић је повукао тужбу, како сам каже, на апел Јоце Јовановића, Уроша Стајића и Косте Сандића, „да се режим не би радовао због наше неслоге“. Наслућујући такву одлуку Драгољуба Јовановића, Московљевић је забележио: „Ипак, изгледа да ће повући оптужбу, јер се и њему изгледа, не иде на суд. Ко зна зашто! Ја бих волео да је дошло до суда, али не ваља зато што би режим-лије уживале, видећи и код нас трулост.“³⁶

Да ће „прочишћавање“ у вођству Савеза земљорадника бити отежано, Милош Московљевић наговештава констатацијом да је 15. фебруара постављена општинска управа у Београду и да је у њу ушао и Кирило Савић,³⁷ члан Савеза земљорадника; да је истога дана „Урош Стајић био са осталима код Пере Живковића“, председника владе, а 16. фебруара Воја Ђорђевић, са другим члановима Главног задружног савеза, као и др Милош Ђ. Поповић са скаутском депутацијом код краља.³⁸

Вођство Савеза земљорадника није имало јединствен став ни о улози земљорадничког задругарства у одржавању и јачању странке у време диктатуре. Поводом састанка са Јоцом Јовановићем крајем марта, Московљевић бележи његову изјаву „да би требало повести живу акцију, писмену и усмену, у корист задругарства“ и да би зато требало да се састане најуже страначко руководство. С друге стране, он записује и да такав састанак избегавају Урош Стајић и Коста Сандић, као и изјаву др Милана Влајинца да врх странке не би требало много да се меша у задругарство како му због тога „режим не би правио сметње“.³⁹

Четвртог априла у стану Јоце Јовановића одржан је састанак најужег страначког руководства, о коме Московљевић каже да су то били само „празни разговори“, подвлачећи да је Драгиша

35 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 25. јануара 1929. године.

36 Исто.

37 Кирило Савић (1870–1957), политичар и универзитетски професор. Припадао је Земљорадничкој левици и био је члан Главног одбора Народне сељачке странке, основане 1940. године, од које се 1945. одвојио и пришао режиму. Као ванредни професор предавао је на Техничком факултету у Београду. Био је министар и председник Комитета за социјално старање у Влади ФНРЈ (1945–1948), дописни члан САНУ, први председник одбора Народног фронта Београда по завршетку Другог светског рата и савезни посланик. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. I, Београд, 2008, стр. 475.

38 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 16. фебруара 1929.

39 Исто, белешка од 3. априла 1929.

Здравковић нарочито био „противан просветно-културном раду“, захтевајући „политичку акцију“, мада је, због политичких поте-за, нападао др Драгољуба Јовановића, „који је јуче ухапшен и предан Суду за заштиту државе, што је неки дан у студентском клубу `Прогресу` говорио о психологији човека“.⁴⁰ Московљевић је, после састанка код др Мише Милошевића⁴¹ 19. априла 1929, о Драгољубу Јовановићу записао: „То вече сам видео како је Драгољуб нескрупулосан: послужиће се и најпокваренијим људима и најнеморалнијим средствима, само да дође до циља. Ја се с таквим методама никада не могу сложити, па зато и нећу имати успеха, а он је `политичар од расе`, као кнез Милош и Пашић.“⁴²

Љут на страначко вођство због неодовољне активности у земљорадничком задругарству, Московљевић 8. јуна 1929. бележи: „Данас дознадох да се под окриљем Народне одбране и уз благослов режима ствара аграрни покрет, чији је главни фактор Јонић, а уз њега су репери, др М. Ђ. Поповић, М. Милошевић, па ваљда и др Драгољуб Јовановић. Од старијих никог не признају. И тако Јонић⁴³ нађе начин да буде вођа! А наши прваци спавају.“⁴⁴

Нажалост, и када су се пробудили, поједини страначки пр-ваци „погрешили“ су страну, приближујући себе и задругарство режиму. У том смислу Московљевић, записујући утиске са задружног конгреса 19. септембра 1929, констатује: „Данас је завршен задружни конгрес. Учешће је било огромно, тако да сви нису могли

40 Исто, белешка од 4. априла 1929. године. Да би се заваарао траг пред бројним агентима Управе града Београда, најављено је да ће професор Драгољуб Јовановић одржати научно предавање о психологији сељака у Југославији. Истина, он је тиме и почео предавање, али је врло брзо предавање добило други карактер. Он је рекао „да се хрватско питање не може решити тиме што ће се за великог жупана поставити генерал, као што сељачке невоље неће излечити банка, па макар се звала и аграрна. Алузије на `ново стање` биле су јасне, разумели су их и слушаоци и шпијуни.“ Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 2, Београд, 1997, стр. 155, 156.

41 Милош Миша Милошевић (1891–1944), публициста. Један је од иницијатора аграрног социјализма и оснивача Групе за социјалну и културну акцију, Земљорадничке левице и Народне сељачке странке, у чијем је Извршном одбору био до почетка Другог светског рата. Издавао је часопис *Новости*, иза којих је стајао Јован Јовановић Пижон, као и часописе *Наша линија спора-зума* и *Српски народ*. Под окупацијом сарађивао је с Миланом Недићем. По ослобођењу, извршио је самоубиство тровањем 20. новембра 1944. године. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. I, Београд, 2008, стр. 257.

42 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 29. апри-ла 1929.

43 Велибор Јонић (1872–1946), професор немачког језика на Београдском уни-верзитету. Био је у руководству Савеза земљорадника, а потом се прикључио Народној одбрани, да би затим постао присталица Љотићевог покрета Збор и члан Југословенске акције, познат по својим профашистичким и антикому-нистичким уверењима. Био је министар просвете у Недићевој влади, а један је од аутора тзв. *Антикомунистичког манифеста* 1941. године. Осуђен је на смрт 1946.

44 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 8. јуна 1929. године.

стати у салу Универзитета. Али је сам Конгрес испао режимски, у знаку сервилности. Што је најгоре, томе је допринео и наш `леви-чар` Воја Ђорђевић, а помогли су и левичари Томашевић и Дачић. Јуче је на почетку отпевао говораницу министар Франгеш. Дивно је певао тај језуита. Само му задругарство на устима. Аграрана банка и задругарство су му исто. Толико далеко је ишао да је усвојио наш програм о задружној држави. За њим су и други говорници говорили у истом духу: и социјалиста др Иванић и фашиста Јонић и други! Али се свуда провлачила нота сервилности и председник Јеша Протић је завршио Конгрес речима `да је краљевска влада потпуно задовољна вашим радом`. А круна свега је био захтев министра пољопривреде да даду оставку на чланство у управи Урош и Воја Лазић (који и није члан). И одбор, сем Сандића и Гавриловића, био је за то, али Урош није хтео поднети, већ је рекао да ће изнети ствар пред Конгрес, па нек он реши. Бојећи се скандала, Протић и Д. Јанковић⁴⁵ су отишли код министра, те је он одустао од захтева. Ово је свакако Војино масло, који је и преда мном говорио да ће Урош и Сандић излетети. Прво је покушао да их избаци изменом правила, па пошто је шири Управни одбор одбио измену правила, он је сигурно прибегао притиску одозго. Према свему изгледа да ће се ускоро увести комесаријат и Воја се нада да ће он бити комесар. Колико се слизао с радикалима види се и из тога што је увукао за члана управе др. Добр. Гер. Поповића, а није хтео Влајинца или мене. Он је цео одбор ставио пред свршен чин.⁴⁶

Нема сумње, овај задружни конгрес уздрмао је дотадашње место и улогу земљорадничког задругарства. Али, изгледа да о томе није било јединственог става у страначком вођству, као ни о томе да режим све више продире у његове редове. С тим у вези, Московљевић 8. октобра 1929. записује у дневнику: „Требало је сутра да се састанемо код Јоце и разговарамо о Савезу земљорадничких задруга, али јуче ми Јоца каже да не зна ништа. Међутим ми вечерас Сандић вели да ће се сутра састати само чланови Управе тј. он, Урош и Гавриловић код Јоце, а као доцније ће позвати Воју Ђорђевића и мене. Сасвим у духу тајне дипломатије. Ја сам им непоуздан! А 'Политика' узела Уроша за уредника пољопривредног додатка 'Село' ће на дуд! И за то смо требали да се састанемо и разговарамо, па ништа.“⁴⁷

О приближавању режиму Главног задружног савеза, чији су водећи чланови били и истакнути лидери Савеза земљорад-

45 Драгутин Јанковић (1889–), адвокат и хонорарни професор Правног факултета у Београду, председник Адвокатске коморе и министар у влади Богољуба Јевтића. Дуго је био на челу Главног савеза српских земљорадничких задруга. Због сарадње са Недићевом владом осуђен је на принудни рад у Борским рудницама. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. III, Београд, 2008, стр. 15.

46 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 19. септембар 1929.

47 Исто, белешка од 8. октобра 1929.

ника, и супротстављању Драгољуба Јовановића таквој политици сведочи и то да Главни задружни савез упоште није реаговао када је војска оковала и отерала у Чачак председника Савеза земљорадника Борислава Штављанина⁴⁸ и најугледније задругаре из Качулица, зато што пијаним жандармима нису дозволили да присуствују задружној слави. Тако Московљевић 12. октобра 1929. пише: „Пре извесног времена дошло је у Качулицама до сукоба између жандарма и сељака. Била је задружна слава, на коју су упали пијани жандарми с неком женском и хтели силом да ноће унутра. Председник Штављанин није допустио, изродила се свађа у којој су жандарми рђаво прошли, дозивали су у помоћ, али сељаци их све разоружају. На то је дошла и војска, па су Штављанина и још неке најугледније задругаре оковали, отерали у Чачак и оптужили по закону о заштити државе. И Главни задружни савез ни прстом није мрднуо, никог није послао да види шта се то десило у најбољој и јединој шљиварској задрузи! Једино је Драгољуб Јовановић одмах похитао тамо, иако има поверљив распис општинама да пазе на његово кретање! И кад Ђ. Поповић пише о томе Урошу и замера за такву непажњу, овај се љути и назива га 'лизигузицом', чини ми се и вели: куд бисмо још ишли да га тобож још горе компромитујемо, и Савез изложимо подозрењу. Све се он нечег боји. А Драгољуб боме не чека већ ниче где га и не сејеш. Сад ће да иде у Неготинску Крајину, на позив студената Крајинаца, да по свима селима држи предавање о виноградарским задругама! И то народ види, па ће и да призна.“⁴⁹

Конечно, страначки врх је 29. октобра 1929. у стану Јоце Јовановића разговарао о „задружним пословима“, с тим што је од тројице посебно позваних: Воје Ђорђевића, Уроша Стајића и Милана Влајинца, састанку присуствовао само Воја Ђорђевић, који се, према речима Милоша Московљевића, бранио, истичући да га ометају Урош Стајић и Коста Сандић, „да нема поделе рада, да нема одрешите руке и могућности да спроводи своје идеје у којима је водио ствар при обарању старе управе“. Ово је било довољно Московљевићу да о Воји Ђорђевићу закључи: „Из његове одбране види се да је врло амбициозан и уображен, да се служи свим средствима да дође до циља. Али ни Урош ни Сандић нису много бољи. Сандић вероватно претерује и прави Воји сметње, да би га истиснуо.“⁵⁰

48 Борислав Бора Штављанин (Качулице, ?-?), сељак и задругар. Био је први сељак председник Главног одбора Савеза земљорадника. Изабран је за народног посланика на изборима за Уставотворну скупштину 1920. а кандидовао се на листи Удружене опозиције и на скупштинским изборима 1935. године. За време рата прикључио се партизанском одреду „Др Драгиша Мишовић“. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 150.

49 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 12. октобра 1929.

50 Исто, белешка од 29. октобра 1929.

У све израженијем „сељачком“ курсу краљевог режима своје место су, дакле, тражили и налазили поједини челници Савеза земљорадника и задружног савеза. С друге стране, ни годину дана после увођења диктатуре није дошло до њеног попуштања нити неких битнијих промена, како су очекивали поједини страначки лидери, попут Јоце Јовановића Пижона. Милош Московљевић је посебно страховао да режим не уведе „привредни парламент“ и тиме, умногоме, обеснажи политику Савеза земљорадника. Зато он 11. јануара 1930. бележи: „Данас је `Политика` донела карактеристичан чланак др Саве Мојића о политичком груписању према интересима, поводом предлога др Сајпела⁵¹ о професионалном парламенту. Изгледа да је то `пробни балон` меродавних, који вероватно намеравају да уведу привредни паралеммент. Тако ћемо ми остати без програма!“⁵²

Уместо позитивних промена, Савез земљорадника се суочио са уклањањем Милана Гавриловића из *Политике* и његовим интернирањем у Врњачку Бању, пошто је претходно одбио место посланика у Софији, о чему Московљевић бележи: „Гавриловића су најзад успели да уклоне из `Политике` (веле да ће га заменити Мита Оливера) и он је тражио пасош за иностранство, али му нису дали, већ су га интернирали у Врњачку Бању. Кажу да су му оставили да бира: или да иде за посланика у Софију или у Врње. Он је изабрао ово друго. Ако је истина – част му.“⁵³

Није Милан Гавриловић провео много времена у „интернацији“. Он је већ 24. марта дошао у Београд, „да обави неке послове“, изјавививши на састанку Прометног друштва „Село“⁵⁴

51 Сајпел, бивши председник аустријске владе, на седници вођства Хришћанско-социјалистичке странке 9. јануара 1930. године изнео је мисли о новом уређењу Аустрије, предлажући стварање професионалних парламената, које би бирала удружења по интересима, тј. привредни сталежи као такви. - *Политика*, 11. јануар 1930. године, стр. 1.

52 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 11. јануара 1930.

53 Исто, белешка од 28. фебруар 1930.

54 Прометно друштво „Село“, као деоничарско друштво, одобрено је решењем министра трговине и индустрије VI бр. 3067 од 18. јула 1925. године. Циљ друштва је био „потпомагање и привредно подизање земљорадника и земљорадничког задругарства“. Његови основни послови су били да: „1. Врши промет за свој или туђи рачун сваковрсном робом а нарочито земљорадничким производима и пољопривредним справама и потребама; 2. Посредује у свим пословима за задруге и међу њима; 3. По могућности налази и даје својим члановима деоничарима зајмове на сигурној подлози; 4. Предузима издавање и промет књига и других издања намењених селу; 5. Врши све остале прометне а нарочито посредничке послове, који су у складу са законом.“ Друштво је 1930. године имало и пет својих филијала: у Крагујевцу, Коларима, Аранђеловцу, Обреновцу и Шапцу, које су имале мања стоваришта пољопривредних справа. Истовремено, поред одељења за пољопривредне справа, Друштво је имало и одељење за вештачко ђубриво и одељење за продају земаљских производа. Друштво је у 1930. ушло са 5.000 чланова, а за прве четири године његовог рада њих 4.000 користило

1. априла 1930, у стану Јоце Јовановића Пижона, да се не враћа у Врњце „док га силом не отерају“.⁵⁵

Гавриловићев повратак у Београд додатно је подгрејао приче о новом уставу и променама у влади, у коју би ушао и Милан Гавриловић као министар просвете. Тим поводом Московљевић у дневнику записује: „Не би ваљало да се наши ангажују. Уопште ми се не допада ово враћање на старе партије и људе. Овај режим требало је или да да нешто ново, или да доведе до краха, па да се онда све постави на здраву основу. Овако се враћамо на старо зло. Значи да је велика невоља која гони владајуће на ту промену. Кажу да ће нови парламент (два дома) бити у старом двору, који се због тога реновира. Сад ми је јасно зашто су га преградили тарабом.“⁵⁶

Московљевић у дневнику подвлачи и да се увелико „говори о оснивању странке, у којој су, по др (Јовану) Здравковићу,⁵⁷ и Драгољуб (Јовановић) и др Милош (Тупањанин)“.⁵⁸ Нема, дакле, двојице лидера: Гавриловића и Јовановића, који је био изгубио краљево поверење.⁵⁹

је кредите Друштва. До краја 1928. Друштво је издало, на подлози хартија од вредности, 1.459.959 динара кредита, а на сигурној меничној подлози још 4.414.486,65 динара. Друштво је почело да ради у једној соби и предсобљу у Франкопановој улици, да би већ у 1930. години располагало великим локалима у Карађорђевој улици, „који служе за сталну изложбу справа и једним делом за канцеларије“. Оно је држало и највећи магацин пољопривредних справа у Београду, у близини железничке станице, у Моравској улици. Овај четвороспратни магацин је служио искључиво за смештај сопствених и узетих у комисиону продају пољопривредних справа и машина. Један његов спрат служио је за царинско сместиште. - *Календар Село за 1930. годину*, Београд, 1930, стр. 122, 113.

55 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 2. априла 1930. године.

56 Исто, белешка од 30. маја 1930.

57 Јован Здравковић (Жагубица, 1895 – Београд, 1968), адвокат у Београду. Био је члан Главног одбора Савеза земљорадника. Припадао је идеолошки десници у Савезу земљорадника, али је практично на терену сарађивао и са Земљорадничком левицом на челу с Драгољубом Јовановићем. Ушао је у Народну скупштину на изборима 1935. године, као кандидат на листи Влатка Мачека, али мимо одлуке вођства Удружене опозиције, које је било за апстиненцију. По ослобођењу био је опозиција комунистичком режиму. Као реакционар, осуђен је 1948. на вишегодишњу казну затвора. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 210.

58 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 6. септембра 1930.

59 Када је 8. септембра 1930. године бан Врбаске бановине Милосављевић, у разговору са краљем, поменуо као најоштријег критичара његових градителских подухвата у Бањој Луци Чеду Кокановића и да он добија подршку од свог шефа Јоце Јовановића Пижона, „краљ се изнервирао и упутио Пижону низ погрдних израза називајући га излапелим старцем“. - Милан Гаковић, *Савез земљорадника (Земљорадничка странка) 1919–1941*, Бања Лука, 2008, стр. 337, 338.

И док је ова тврдња била само последица провокације режима, права делатност на разбијању врха Савеза земљорадника и уношењу забуне међу задругаре широм Србије, али и међу страначке лидере, показала се на задружном конгресу, одржаном 27. и 28. септембра 1930. године, о чему Московљевић бележи: „Задружни когрес је завршен у знаку наше потпуне неспособности. Иако је огромна већина паметних људи, опет је режим успео да убаци два своја човека: Ђ(орђа) Јеленића и Драгана Милићевића! Сад је очигледно да је Воја Ђорђевић режимски, јер су то његови кандидати. А да би их извикао Димитрије Вујић⁶⁰ је при избору одиграо једну трагикомичну улогу: прво је поздравио листу, затим почео бесомучно нападати управу, а на крају опет се сложио! Циљ му је био да изазове забуну, те да кандидати прођу. Зато је и ширио глас да Урош (Стајић) и Гавриловић хоће да уведу радикале. А они изгледа да су то и хтели (Катунца и Живанчевића), иако Александар Дачић тврди да је Гавриловић за Ђуру.“⁶¹

Збуњеност учесника конгреса оваквим начином избора искористио је др Драгољуб Јовановић, па је својим кратким и изразито демагошким говором, према речима Милоша Московљевића, „добио симпатије свих, тако да би лако био изабран, да је само било припремљено“.⁶²

Убрзо после неславно завршеног задружног конгреса, на иницијативу Драгише Здравковића, у стану Јоце Јовановића одржан је 30. септембра састанак најужег страначког руководства. Мада се разговарало „о политичкој ситуацији“ у држави, ништа одређено се није чуло, осим да је, после оставке Корошеца, Петар Живковић ишао у Нишку Бању на консултације са краљем, који га није примио. Због тога су Живковић и Узуновић хтели да поднесу оставке, на шта је краљ одговорио позивајући Хаџића као будућег мандатара. На састанку је, према речима Московљевића, посебно „тајанствен и сумњив“ био Милан Гавриловић, кога су, према изјави Саве Делића, у Босни сматрали краљевим човеком.⁶³

На овом састанку дошло је и до извесног неслагања око уређивања листа - календара између Драгише Здравковића и Ми-

60 Димитрије Вујић (Ивањица, 1890 – Београд, 1949), машински инжењер и политичар. Учествовао је у ратовима 1912–1918. Радио је као инжењер на државним железницама у Француској, у дирекцији Министарства пољопривреде и вода Карљевине СХС, као шеф електромашинског одељења у Министарству грађевина. Био је члан Главног одбора Савеза земљорадника. На листи Савеза земљорадника биран је за народног посланика 1923, 1925. и 1927. године, 1931. на листи Петра Живковића, а 1935. на листи Богољуба Јевтића, у чијој влади је постао и министар саобраћаја. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 194.

61 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 28. септембра 1930.

62 Исто.

63 Исто, белешка од 30. септембра 1930.

лоша Московљевића, што је у дневнику прокоментарисао речима: „Хоће човек да цензурише моје уређивање!“⁶⁴

И поред победе његових људи на задружном конгресу, режим није престао да прати делатност бивших првака Савеза земљорадника. Како су се они највише окупљали у Прометном друштву Село“, издат је поверљив распис да се пази ко долази у његове филијале. То је ражестило Милоша Мсковљевића, па је у дневнику 14. јануара 1931. записао: „Чега се ти људи плаше! Зар празне пушке! Воја Ђорђевић однео победу у Савезу: Никић је тражио пензију и Воја је изабран за Управника. Да видимо шта ће сад урадити, јер више нема сметње.“⁶⁵

Због „детективске опсаде“ Прометног друштва „Село“, Милан Гавриловић је, са директором Друштва, ишао 18. фебруара 1931. у Управу града да протестује. Тамо им је Милан Аћимовић рекао да они „немају ништа против друштва као привредне установе“, али да се оно бави и политиком, тврдећи да је у њему, на пример, „умножено писмо против збора сељачког, који спремају Вујић и Бич“. Московљевић бележи да је делегација Друштва то енергично одбила, запретивши и „кривичном тужбом суду, Министарству трговине и Краљу“. Како је Гавриловић Аћимовићу „још доста ишчитао у политичком смислу“, он је „обећао промислити, па ће можда наредити да се дигне опсада“.⁶⁶

Све чешће су стране делегације одвођене у Управу града, где су их „пропитивали“ и упозоравали да избегавају Прометно друштво „јер је сумњиво“, али су одвођени и обични људи и забрањивано им је да више одлазе у Друштво. Међу привођенима су били и чланови Надзорног одбора Друштва В. Веселиновић и М. Црногорац. Стога је Управни одбор Прометног друштва, не чекајући да Аћимовић укине опсаду, у петак 20. фебруара одржао седницу, на којој је решено да се поднесе писмена жалба Управи града, „па ако остане без резултата, онда тужбу суду и меморандум Председнику владе, Министру трговине и Краљу“.⁶⁷

„Бригу“ режима о Прометном друштву „Село“, Милош Московљевић повезује са „бившим левичарима“ у Савезу земљорадника а сада људима режима, првенствено са Војом Ђорђевићем. „Јуче сам видео у Задружном савезу да имају неку седницу код Воје Ђорђевића; дошли су били чак и Марко Крстић, Драгиша Милетић, а помињу и Никића, за кога Воја Лазић рече да ће постати и министар просвете. Данас чух од Новице Шаулића да је Воја и њега врбовао, знајући га као незадовољника с бившом управом странке. Сад је јасно да Воја Ђорђевић плива режимским водама, мислећи да је дошао тренутак да се помоћу задруга ис-

64 Исто.

65 Исто, белешка од 14. јануара 1931.

66 Исто, белешка од 21. фебруара 1931.

67 Исто.

такне и као политички вођа сељака, као што је то некад рачунао и Аврамовић.⁶⁸

Да осим Воје Ђорђевића режимским водама пливају и многи други у вођству бившег Савеза земљорадника, Милош Московљевић се уверио већ 20. марта 1931. када је после прве скупштине Главне набављачке задруге одржан „поверљив састанак“ на који је Томашевић позвао прве људе у бившем Савезу земљорадника, са циљем одобравања постојећег режима. На састанку су из управе Главне набављачке задруге испали: Коста Сандић и Љуба Вучетић, а изабрани министар Димитрије Љотић, Александар Дачић и Миливој Арачић, „који је одмах изјутра сео за председнички сто, а пре тога нешто агитовао“. Резултат састанка је био довољан Московљевићу да закључи: „После овог састанка режим се може похвалити да је и Земљорадничка странка одобрила овај режим, јер су на састанку били наши истакнути људи из свих крајева, а међу њима 3 бивша председника: Штављанин, Сп(асоје) Димитријевић и Томашевић, бивши главни секретар Арачић и чланови Главног одбора: Стојић, Ђ. Јевтић, Воја Ђорђевић и други. Али, Боже здравља!. Питаћемо се у своје време.“⁶⁹

Истичући да се Савез земљорадника упрегао у „режимска кола“, и то „без икакве нужде, без икаквог притиска, неславно“, већ само „због нестрпљивости 'левичара' да једном избију на површину“, Милош Московљевић пише да су, после ширег састанка код Лондона, увече 20. марта 1931. године: Воја Ђорђевић, Томашевић, Вујић, Арачић, Драг. Милетић, Штављанин, Стојић, Ј. Недић, Александар Дачић, Ђ. Жикић, Ђ. Јевтић, Сп. Димитријевић, М. Сретеновић, Б. Стефановић и још неки имали ужу конференцију код *Српске круне*, на којој су „дискутовали о политичкој ситуацији и нападали вођство“. Подвлачи Московљевић да је Добросав Томашевић изјављивао „да је сад најзгоднији моменат да се ојача земљораднички покрет“ признавањем режима, чему се противио само Спасоје Димитријевић. То су показали и одлуком да сутрадан, 21. марта 1931. иду код председника владе, и то само сељаци, предвођени др Милошем Тупањанином,⁷⁰ који је, према мишљењу Московље-

68 Исто.

69 Исто, белешка од 20. марта 1931. године.

70 Депутацију земљорадника предводио је Добросав Томашевић, а сачињавали су је још: Спасоје Димитријевић из Градца крагујевачког, Ђорђе Јевтић, економ из Шутца, Јанко Недић из Десића, Божа Стефановић из Александровца пожаревачког, Божа Поповић из Велике Планае и Милоје Сретеновић из Михајловца. „Ова депутација дошла је да поздрави г. Председника генерала Живковића и да му изјави захвалност на напорима које је Краљевска влада до сада чинила и сада чини на олакшавању привредне кризе и на помоћи коју је Краљевска влада указала селу оснивањем Привилеговане аграрне банке, привилегованог увозног друштва и доношењем разних закона у корист развијања пољопривреде и помоћи земљорадника.“ - *Политика*, 22. март 1931, стр. 3.

вића, планирао и да постане министар. „Он је поздравио председника и изјавио готовост земљорадничке странке да сарађује с владом, што су и други потврдили. Пера Живковић је изјавио радост и да је он за сељаке, али није могао сарађивати док су се држали Пижона и Гавриловића, који лажно обавештавају енглеску јавност и пристају на федерацију. Томашевић је изјавио жељу да министар узме споразумно с њима, мислећи ваљда да он буде (а већ се почео навикавати на министарски живот, јер је неки дан у Хрватску путовао о трошку Савеза у вагонли!), сем ако Воја није себи осигурао то место, који је то тако вешто водио, да његови интимни нису ништа знали, нпр. Ћосић, који је данас свратио до мене и зачуђен питао је ли могуће да они стварају странку. А после овог издајства, награда је одмах следовала: режим је купио 'Време', и у Управни одбор ушли су: Воја Ђорђевић, Федор Никић и, чини ми се, Арачић.“⁷¹

Посета првака Савеза земљорадника председнику владе за Московљевића је директно страначко признање режима: „Иако сам на скупштини јуче видео опозиционо расположење маса, ипак, режим мирне душе може рећи да га је Савез земљорадника признао, јер су ишли на поклоњење прваци његови из народа: све бивши председници главног одбора и чланови - посланици. А за нас може рећи да смо ђенерали без војске. Јер кад су народне вође овакве, ко зна како би се и народ показао, нарочито при неслободним изборима. Идемо да видимо.“⁷²

Добивши признање и од врха Савеза земљорадника, режим је још интезивније наставио са примамљивањем његових бивших присталица. Тако је председник владе почетком априла 1931. примио депутацију ове странке, предвођену Димитријем Вујићем, у којој је, на његов захтев, био Јован Обрадовић, страначки првак у Јасеници. Договорено је да се у Великој Плани 13. априла 1931, на други дан Васкрса, одржи велики земљораднички збор. У својој дневничкој белешци од 11. априла, Московљевић бележи да је председник владе Живковић свог „некадашњег коњаника“ Јована Обрадовића промовисао у „вођу“, дао му је бесплатну карту за Велику Плану, обећаваши је и свима који на збор буду дошли, као и онима који буду путовали на загребачки збор априла 1931. године. Московљевић је записао и да су сви учесници депутације, заједно с Вујићем, добили *југословенску круну IV реда*, као и да је већ сутрадан владин прес-биро, са потписом Јована Обрадовића, упутио „на другој страни `Политике` масним словима позив земљорадницима округа смедеревског на збор у Великој Плани на 2-ги дан Ускрса“. На крају позива се истицало „да земљорадници треба

71 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 21. марта 1931. године.

72 Исто.

да изјаве лојалност што су пропустили учинити бивши политички људи”.⁷³

На збору су, уз Димитрија Вујића и Јована Обрадовића, говорили бивши прваци Савеза земљорадника: Јеремија Јеремић, М. Сретеновић, Драг. Тирнанић, Ђорђе Јевтић. Није, међутим, „испало све као подмазано: прављене су врло незгодне упадице, које су одударале од славопојки говорника“, због чега је пет омладинаца (М. Поповић, М. Ђорђевић, М. Милошевић и још двојица) ухапшено и спроведено кроз збор у лисицама. Овај инцидент је „помешао карте и покварио министарске рачуне“ Димитрију Вујићу, на чију су интервенцију, иначе, омладинци и пуштени из притвора, после неколико сати.⁷⁴

Московљевић бележи и да је „Вујићу запретила опасност од његова пријатеља Арачића, који је сад најозбиљнији кандидат за министра грађевина! Благо земљи која га родила!“ Без симпатија говори и о још једном пребегу: „А велики вођа Томашевић долазио у Прометно друштво и скрушено се кајао због свога поступка, на који су га натоциљали Ђорђевић и Арачић. Само му ја не верујем. Он је то учинио због менице коју није исплатио, па да му се пролонгира, а и да не кида све везе, злу не тебало.“⁷⁵

Као противник приклањања режиму, Московљевић не пропушта да у дневнику запише и прокоментарише и информације о пребезима. Тако 6. маја 1931. бележи: „Чуо сам да се против Вујића води истрага због корупције, а министар Љотић⁷⁶ је рекао да неће допустити да се кривица Воје Ђорђевића и даље заташкава. Тако уместо на министарске фотеле, ова два велика мужа могу отићи у затвор!“⁷⁷

Московљевић је незадовољан одсуством планске активности у борби против режима, поготово ширег страначког вођства које је остало доследно страначким начелима. Тако о састанцима у Прометном друштву „Село“ 4. и 5. септембра 1931, истичући да

73 Исто, белешка од 12. априла 1931. године; *Политика*, 8. април 1931, стр. 4.

74 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 15. априла 1931.

75 Исто, белешка од 18. априла 1931.

76 Димитрије Љотић (Београд, 1891 – Ајдовшчина, 1945), правник и политичар. У балканским ратовима волонтирао у војно-медицинској служби. У Француску је отишао 1913. године, вративши се из ње почетком Првог светског рата. У Краљевини СХС радио је прво као управник железничке станце у Бакру, а од 1920. бавио се адвокатуром у Смедереву. Био је члан Радикалне странке. Именован је за министра у влади Петра Живковића 1931. године, али се из ње повукао због неслагања са краљем Александром око начина спровођења избора. Организовао је профашистички покрет *Збор*, за чијег је председника изабран 1936. Током Другог светског рата сарађивао је са немачким властима као организатор Добровољачког корпуса, формираног ради борбе против партизанских јединица. Погинуо је у саобраћајној несрећи. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. III, Београд, 2008, стр. 377, 378.

77 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 6. маја 1931. године.

су то били празни разговори, он каже: „Никаквог плана за акцију, једино Јоца Јовановић наговештава могућност скорог споразума за образовање опозиционог блока. А није нас (бар све) ни питао пристајемо ли у начелу, нити смо се договорили о условима. Чека се на изборни закон, који ће можда у понедељак бити објављен.“ Посебно је запазио: према „Драгољубу Јовановићу постали су сви помирљиви“. Он подвлачи став Уроша Стајића да је Јовановић и даље члан странке и да треба са њим заједнички радити, као и његово залагање да се Драгољуб Јовановић на парламентарним изборима кандидује у Банату против Димитрија Вујића. Онекшавање става према Драгољубу показао је и Јован Јовановић Пижон, изјавом да би хтео да се са њим састане, поручивши др Милошу Тупањанину да га позове.⁷⁸

После ових састанака Московљевић је преузео на себе обавезу да с Дивцем разговара о држању социјалиста приликом избора.⁷⁹

Очекивање парламентарних избора допринело је оживљавању рада бившег Савеза земљорадника. Тако Московљевић, 8. септембра, у дневнику бележи: „Почињу се прикупљати наши људи. Јуче нађох у Прометном друштву Чеду Кокановића и Чеду Станковића, а данас сретох Марка Вујачића где иде с Гролом од Давидовића. Он је емисар Марка Даковића и тражи да се блок створи, па је прво отишао код демократа. Рачуна, ваљда, да помоћу њих постане посланик.“

За разлику од већине челних људи бившег Савеза земљорадника, која је била за стварње опозиционог блока, Московљевић се држао резервисано, као и Драгољуб Јовановић, „који вели какао га призивају с разних страна да оснују нову странку“.⁸⁰

Будући да је изборни закон, објављен 12. септембра 1931. године, својим одредбама омогућавао само влади да истакне земаљску листу,⁸¹ вођство Савеза земљорадника је истога дана одлучило да се не ствара никакав „опозициони блок“, већ да се избори бојкотују, уз закључак да се за 19. септембар, приликом изложбе вина и воћа, позову на договор и прваци из народа.⁸²

И поред одлуке о апстиненцији, избори су били тема о којој

78 Исто, белешка од 5. маја 1931. .

79 Исто.

80 Исто, белешка од 8. септембра 1931. .

81 Законом се, између осталог, предвиђало јавно гласање, срески кандидати и земаљске листе, при чему се у истом срезу могло и неколико кандидата везати за истог носиоца; затим: да земаљска листа која освоји релативну већину добије 2/3 посланика, а да остатак деле по Донтовом систему листе са најмање 50.000 гласова; да земаљска листа мора имати кандидата са најмање 200 потписника у сваком срезу и по 60 предлагача из сваког среза. Ако би се срески кандидат доцније одвојио од групе којој припада носилац, изгубио би мандат.

82 Архив САНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешка од 12. септембра 1931. године.

су челници Савеза земљорадника расправљали све до њиховог одржавања. Већ 14. септембра увече они су се поново састали у стану Јована Јовановића Пижона. Састанак су обележили различити ставови о односу према изборима, као и положај у странци др Драгољуба Јовановића. Воја Лазић, који није присуствовао састанку 12. септембра, био је „врло борбен и велики оптимиста“. Сматрао је потребним „да блок свуда пријављује листе“, по цену да их власт забрањује, али и да треба да се покуша са организовањем зборова, изјављујући при том „да у његовом срезу неће нико гласати за владу“. Супротно је мислио Милош Московљевић: „Ја сам изнео гледиште да треба апстинирати, да би штетно било кад бисмо с блоком учествовали у изборима, па макар и победили; треба се чувати и прибирати снагу за доцнији окршај, докад ће се старе странке истопити и бити три групације: буржоаска, којој ће као основа послужити владина странка, која изађе из избора, радници и земљорадници.“ Очигледно је да овај Московљевићев став није наишао на значајнију подршку, будући да је он сам, готово резигнирано, у дневнику забележио: „На крају сам видео да се са овим главешинама не може ићи заједно“.⁸³

Разочарање у страначко вођство доживео је Московљевић на овом састанку и приликом расправе о положају др Драгољуба Јовановића у странци, схвативши да је страначким првацима сметао свако напреднијих схватања, борбенији, кога би одмах прогласили опасним по странку. „Кад сам покренуо питање да на састанке долази и Драгољуб Јовановић скочили су Здравковић и Лазић, тврдећи како он није ни члан странке, како он ствара засебан покрет. Гавриловић је завијеније то исто тврдио; Јоца је неодређено устао у његову одбрану, а Сандић и Урош су стишавали, сматрајући да не треба Драгољуба одгуривати. Само је Влајица ћутао. Са Здравковићем се уопште не може разговарати, јер он нпр. тврди да је Драгољуб у исто време био с Вујићем у чачанском округу, кобајаги договорно! Он чак сумња и у Нинка Петровића, сматрајући да је одвећ левичар и `пезевенк` Драгољубов, како он каже. А хоће да позивају Јову Здравковића, хоће чак и Илију Трифуновића и сматрају да то није ништа што он уређује режимску `Југославију`. Чудни људи! Ко је год напреднијих погледа, борбенији и агилнији – он је опасан по странку. Што год ти људи чине, њима је сумњиво, а кад они нешто слично чине онда је допуштено. Замерају Драгољубу што он води разговоре и иде у агитацију сам, а њима не саопштава, иако су га избацили, а они одржавају везе са свакојаким људима.“⁸⁴

У току препирке око Драгољуба Јовановића, Московљевић је сазнао да су двојица Подринаца долазили у Београд и разговарали са првим људима у странци, а да се то од њега крило. „Тако

83 Исто, белешка од 14. септембра 1931.

84 Исто.

се у току препирке показало да је Мића Бошковић био код Јоце, а Андра Поповић код Гавриловића. Па ипак они их нису пустили к мени, нити су ми о томе ишта рекли." Оцењујући овакву посету као долазак по мандат, Московљевић „јасно види какви су то људи", да не заслужују значајније поверење, и зато сматра: „Никад погоднијег момента да се такви стерилни и штетни људи једном отресу од странке и почне са новим, младим идеалним и борбеним човеком." Видећи, међутим, да лидери станке „хоће да их позову на конференцију", да „настављају рад с њима!" Московљевић закључује: „Није ни чудо јер су и сами такви. Similis simili gaudet!" Револтиран, он своју белешку у дневнику завршава речима: „Зато ја више нећу да идем на њихове јалове састанке." Ова изјава, заправо, објашњава и реченицу којом је започео белешку од 14. септембра 1931. године: „Са овим нашим вођама баш се не може даље."⁸⁵

У настојању да изглади несугласице појединих страначких лидера с Драгољубом Јовановићем, Милош Московљевић се 17. септембра увече састао, код Мише Милошевића, са неколико истомишљеника, међу којима је био и Драгољуб, али пошто на тај састанак нису хтели да дођу Коста Сандић и Урош Стајић, покушај је одложен, с тим што је Драгољуб Јовановић изјавио да је за сутрадан (18. септембар) заказао састанак са Урошем Стајићем. Према дневничкој белешци Милоша Московљевића, на овом састанку су сви сматрали „да Драгишу Здравковића треба ућуткати". Такође, све њих је Милија Јовичић из Ужица „упознао с покушајема Вујића да добије тамо присталица", истичући да је једино „добио Шуњеварића, који би желео да постане посланик". Поводом нескривене жеље Вујића за министарским положајем и појединих првака бившег Савеза земљорадника за посланичким мандатом, Московљевић је, пак, забележио: „Вујић је пре 10 дана сазвао конференцију из целе земље, тражећи да га нарочита депутација препоручи за министра. И јуче (17. септембра – М. И.) је одржао такву конференцију ради истог циља. Дошао је и Довзенски, кога вечерас сретох са Шаулићем; крије зашто је дошао, али је рекао Ј(овану). Здравковићу: сад или никад нада се постати посланик. Па и Новица (Шаулић) се, изгледа, узврпољио. Вели како му шаљу људе и нуде да се кандидује, јер се сем њега нико не може кандидовати у шавничком срезу."⁸⁶

У белешци од 18. септембра описао је Московљевић и свој први сусрет са Добросавом Томашевићем након његовог приласка режиму: „Идући с Новицом, сретох вечерас Томашевића, први пут после његовог обраћања у `државотворца`. Није имао куд, морао се јавити и зауставити, питајући да ли се не стидимо стати с њим.

85 Исто.

86 Исто, белешка од 18. септембра 1931.

А очигледно осећа стид и преда мном изгледа скрушен и утучен. Само с натегом покушава да се правда, али признаје да је грешник – bona fide. Сасвим бедно изгледа.⁸⁷

Да је Московљевићева белешка од 14. септембра 1931, да неће одлазити на „јалове састанке“ са страначким вођама, била израз само његове тренутне љутње, потврдило се врло брзо. Већ 26. септембра он је присуствовао састанку страначког врха у Прометном друштву, на коме је Пижон обавестио присутне „да је потписана одлука блока о апстиненцији“,⁸⁸ а затим одлучено да на задружном конгресу 28. септембра „буде опет изабран Гавриловић“, који је, истина, то сматрао погрешном одлуком, тврдећи да његов избор „режим неће допустити“.⁸⁹ Четири дана касније Московљевић поново присуствује састанку сличног састава, на коме су тема били разговори с блоком и Мачеком, за које је овлашћен Јован Јовановић Пижон. У белешци о овом састанку посебно се критички осврће на Милана Гавриловића и Драгољуба Јовановића: „Гавриловић је неизлечив тактичар и мешетар. Био би сјајан да смо нека велика странка, а овако његова тактика само кочи напредак. Драгољуб опет сувише загрејан и уображен у своју вредност и моћ. Чак је отворено пред свима рекао: Зар не видите шта ја значим; ко је више учинио од мене?“ Белешку је закључио констатацијом да ни на овом састанку ништа конкретно није договорено и да се све „опет свело на разговарање и млаћење празне сламе“, иако је, по његовом мишљењу, управо тада била „потребна снажна и организована акција у маси“.⁹⁰

Учествујући на састанку ужег страначког руководства 6. октобра 1931. године, Московљевић је у свом дневнику оставио посебно интересантан запис о извештају Драгољуба Јовановића о разговорима са Мачеком у Загребу: „Овај је према нама добро расположен, готов на доцнију сарадњу и један заједнички проглас за време избора. Није за цепање државе, већ за заједницу, а доцније и за потпуно стапање, али сад се мора водити рачуна о хрватској индивидуалности.“⁹¹ Индикативно је и Московљевићево

87 Исто.

88 Проглас (декларација) о апстиненцији обелодањен је 27. септембра 1931, а потписали су га: Аца Станојевић, Љуба Давидовић, Јован Јовановић, Антон Корошец и Мехмед Спахо. У њему се, између осталог подвлачи „да нови Устав и политички закони који су следили после њега не омогућују да на изборима за Народну скупштину дођу до изражаја `праве жеље и право расположење народа`. - Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd, 1969, str. 121.

89 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 27. септембра 1931.

90 Исто, белешка од 30. септембра 1931.

91 Драгољуб Јовановић је о овом разговору, између осталог, записао да је Мачек и даље присталица Југославије, уз услов „да Хрвати постану равноправни и да добију бар оно што су имали у Аустро-Угарској“. Такође, истакао је и Мачеков став да ће он наставити „путем који је Радић обележио. Утолико

представљање Чедо Кокановића као огорченог противника Србијанаца и заговорника „пречанског фронта“ и споразума са Хрватима, за кога још каже: „1928. године на Конгресу у Чачку је грмео против Драгољуба“.⁹²

Из разговора са Јоцом Јовановићем, који је заједно са Љубом Давидовићем и Дуканцем, уочи избора, обишао ваљевски и подрински округ, Пожаревац и Смедерево, Московљевић бележи Јовановићев утисак „да ће народ у великом броју гласати због многих кандидата из разних бивших партија“,⁹³ као и изјаву да су на терену наишли „на мало борбених људи“, те да „Давидовић има вредности само као морална личност, а као политичка мало значи“. Московљевић нарочито подвлачи Пижонов став „да после избора треба енергично почети радити на организовању земљорадника“.⁹⁴

И док је званично вођство Савеза земљорадника заступало тезу о бојкоту избора, скоро „сви бивши земљорадници - кандидати су изабрани, јер је за њих свакако радила власт; има их 10 – читав клуб: Вујић, Ф. Никић, Довзенски, поп Милан Поповић, Милорад Марковић, Милорад Симић, др Ђ. Остојић, Ристо Ђокић, поп Живко Даниловић и Симо Крстић“.⁹⁵

По завршеним изборима, већ средином новембра 1931. године, челни људи Савеза земљорадника су се састали са вођама осталих опозиционих странака (радикали, демократи, СЛС и ЈМО) и сагласили се да се „изда једна декларација београдског

пре што је, нажалост, краљ једини фактор с којим се може урадити нешто ефикасно. Идеално би било да споразум направе хрватски и српски сељачки покрети. Али такав покрет међу Србима нема одговарајућу снагу.“ Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 2, Београд, 1997, стр. 181.

92 Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 6. октобра 1931. године.

93 По повратку из Рађевине уочи избора Нинко Петровић је изјављивао да ће тамошњи прваци Савеза земљорадника и њихове присталице „скоро листом гласати, чак и његов Драгић хтео да гласа, да не би прошао неваљали Урош Недељковић“. Као њиховог кандидата Петровић је истицао адвоката Бору Радовановића. Према анкети Милоша Московљевића у Рађевини је „гласало преко 90%, а ,кад се одбију они који су били отсутни, болесни или су славили“, у целом срезу није хтело да гласа само 26 бирача. Кажу да је свет био навалио да гласа, да се просто гушио. Али ми је сад јасно зашто: сваки гласач добио је лично штампано писмо Пере Живковића, које га позива да изврши своју дужност и гласа за кога хоће. И свет је то сматрао као заповест, тим пре што је власт претила онима који не гласају, као издајницима. Сем тога, због очајног стања у ком се налази, народ је насео агитацији, стварно очекујући свој спас од страног зајма, који ће доћи ако народ гласа. Јер, утопљеник се и за сламку хвата! Свет. Солдатовић се морао примити за заменика кандидатовог, јер је код њега нађено писмо вође опозиције, па ипак га је јуче срески начелник казнио са 20 дана затвора. Морао је отићи у Лозницу код адвоката, да му напише жалбу.“ - Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешке од 9. и 20. новембра 1931.

94 Исто, белешка од 5. новембра 1931.

95 Исто, белешка од 9. новембра 1931.

опозиционог центра, у којој би се изборни резултати приказали као фалсификати владиних органа". У брзо израђеном тексту, који је умножен и растуран илегално у народу, истицало се „да је током избора на најгрубљи начин спречаван додир опозиционих вођа са народом и да Народна скупштина није израз воље народа".⁹⁶

И док је послушавало расположење народа према овој декларацији, вођство бившег Савеза земљорадника састало се 12. децембра 1931. године и разговарало „о политичкој ситуацији, поводом меморандума Драгољубова",⁹⁷ с тим што су његове сугестије за акцију остављене да се разматрају „други пут".⁹⁸ Када је, међутим, требало да се о њима озбиљније разговара, као и о даљем раду вођства, на састанак код Јоце Јовановића 18. децембра 1931. дошло је мало страначких првака. Скоро сви присутни били су, како каже Московљевић, огорчени на Драгољуба што је разаслао текст меморандума пре него што га је претресло вођство странке. Воја Лазић је чак подвукао „да неће да ради онде где је Драгољуб", што су изјавили и Милан Гавриловић и Драгиша Здравковић, с тим што је Гавриловић ишао толико далеко да га је назвао „режимски агент!" Када је Московљевић покушао да цео неспоразум сагледа објективније, онда су и њега напали Јовановићеви противници.⁹⁹

Ситуацију је додатно закомпликовало то што је овај меморандум пао у руке властима, о чему је Московљевић 23. децембра 1931. обавестио Јоцу Јовановића Пижона, наговештавајући му и могући судски процес.¹⁰⁰

Мада је покушавао да објективнијим сагледавањем изглади неспоразум између Драгољуба и вођства Савеза земљорадника, Московљевић је, пошто га је Јовановић посетио 25. децембра 1931, и сам увидео тешкоће сарадње са њим, записујућу у свом дневнику: „С Драгољубом Јовановићем се не може радити! Вечерас је долазио код др Масларића, па је свратио до мене да се објаснимо, поводом његовог држања али се нисмо могли објаснити. Он не признаје ником право да води партијску политику, већ мисли да може свако обавештавати пријатеље по своме, не водећи рачуна како ће то одјекнути. Каже да је послало 100 примерака свога експозеа, отворено вели да иде својим путем. Бескрајно болесне амбиције!"¹⁰¹

Драгољуб Јовановић је изазвао „галаму" и приликом скупштине Главне набављачке задруге, одржане 15. фебруара

96 Милан Гаковић, *н. д.*, стр. 379.

97 Реч је о политичкој платформи „Шеснаест тачака". - Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 2, Београд, 1997, стр. 218–222.

98 Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 12. децембра 1931. године.

99 *Исто*, белешка од 18. децембра 1931.

100 *Исто*, белешка од 25. децембра 1931.

101 *Исто*.

1932. године, на којој је једва успео да говори пошто му је пребацивано да је „недозвољеним начином дошао до пуномоћства београдске задруге за безалкохолну прераду воћа“, што он није успео ваљано да демантује.¹⁰²

Упоредо са стишавањем страсти око Драгољубовог деловања, вођство Савеза земљорадника у марту 1932. одлучило је да се писмом обрати својим присталицама захтевајући од њих да не ступају у режимску ЈРСД, као и „да се режим отворено осуди једним опсежним меморандумом који би потписали сви чланови Извршног одбора странке и око 100 истакнутих локалних првака из народа“. Тај меморандум је требало да напише Милан Гавриловић.¹⁰³

По упућивању писма присталицама у унутрашњости, које су потписали: Јован Јовановић Пижон, Војислав Лазић, Милан Гавриловић, Урош Стајић и Милош Тупањанин,¹⁰⁴ режим почиње све више да надзире десницу у вођству Савеза земљорадника. У таквим околностима долази и до заплене прве верзије меморандума, на 53 стране, коју је Гавриловић, уз сарадњу Милоша Тупањанина, завршио крајем марта 1932, на 53 стране. Последњег дана марта уследило је чак и хапшење. После полицијског претреса од неколико сати, ухапшени су Милан Гавриловић, Драгиша Здравковић и др Милош Тупањанин.¹⁰⁵ Пуштање Милана Гавриловића на слободу и кажњавање са по 15 дана Здравковића и Тупањанина, иако су код њих нађени елаборати, Милош Московљевић је оценио као „знак попуштања диктаторске стеге“, будући да би за то раније били оптужени „по Закону о заштити државе“.¹⁰⁶

Други дан Васкрса 1932. године власти су покушале да се обрачунају са обе струје у Савезу земљорадника. У стану Душана Миленовића, зета Пере Поповића, у Крагујевцу, земљорадничка левица је држала 2. маја конференцију, на којој је Драгољуб Јовановић поднео дужи реферат о политичкој ситуацији у земљи и акцији земљорадничке левнице, износећи: да је Устав од 3. септембра велика лаж; да је диктатура неспретан злочин и да су бановине тешка погрешка.¹⁰⁷ Приликом разилажења присутних,

102 Исто, белешка од 15. фебруара 1932.

103 Милан Гаковић, *н. д.*, стр. 338.

104 Тодор Стојков, *н. д.*, стр. 147.

105 На саслушању 7. априла 1932. године Гавриловић је, између осталог, у записник издиктирао: „Намера нам је била да једанпут једна политичка група изађе отворено а не више анонимно са критиком режима, признајући отворено и пред властима своје потписе и евентуално да сви изађемо на суд и тим путем дамо израза свога мишљења режиму и поднесемо законску одговорност, сматрајући да се тако најбоље одужујемо држави.“ Тодор Стојков, *н. д.*, стр. 148.

106 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 1. априла 1932. године.

107 Драгољуб Јовановић, *Политичке усмене*, књ. 2, Београд, 1997, стр. 243.

по завршеној конференцији, полиција је ухапсила Драгољуба Јовановића, Перу Поповића и његовог зета Душана. Сутрадан су их пустили, да би их 5. маја поново ухапсили.¹⁰⁸

На други дан Васкрса, на вашаришту у Гучи, Милош Тупањанин је, у складу са одлуком врха странке из априлу 1932,¹⁰⁹ одржао велики збор заједно са Милисавом Тајсићем. Московљевић бележи да је полиција покушавала да омете збор и растера народ, али да је показала немоћ, због чега је била „сузбијена и смлављена“, при чему се Тупањанин „у пратњи изгубио, и сад се проносе фантастични гласови: да се са 200 другова одметнуо у гору“.¹¹⁰

И док је трагала за Тупањанином по Србији, полиција је у Београду 9. јуна ухапсила Васу Чубриловића, зато „што је био дао неком студенту летке“. После интервенције Гавриловића и Јована Здравковића сутрадан је пуштен.¹¹¹

Тупањанинова одисеја се завршила његовим хапшењем, након крвавог догађаја при спречавању одржавања збора Савеза земљорадника на Убу 1. јула 1932. године. О томе Милош Московљевић пише: „Полиција је крива, јер је брутално интервенисала пре почетка збора, да би га осујетила. На Убу и у Ваљево смо се детаљније обавестили: има 4 мртва и 30–50 рањених, већином у леђа, неки и думдум мецима. У Ваљево је ухваћен адв. Радован Мијушковић, и на Убу његов брат лекар, као главни организатори збора. Ухапшено је око 15 наших првака, сељака и сви су кажњени са по 30 дана затвора и 5.000 динара. Истрага се води даље због крвавог сукоба. Биће предани Окружном суду у Ваљево, што је добро, јер су судије независне од полиције и режима. Истог дана, у суботу, ухваћен је и Милош Тупањанин, у Степојевцу, где је дошао болестан, да види децу коју је довео Др(агиша) Здравковић код Косана Брђанског. Изгледа да га је проказао неки сељак из околине Уба, који се био придружио њему и Војином брату Станку. Доведен је овамо, па је јуче одведен у Гучу, или Пожегу. Драгиша вели да су га сељаци у Степојевцу хтели да отму.“¹¹²

Да обиђе рањенике и затворене са неодржаног збора на Убу, отишао је у Ваљево 5. јула сам врх странке: Јоца Јовано-

108 Исто, стр. 243, 244.

109 „Тешки економски положај радних слојева на селу, посебно велика диспропорција у ценама земљорадничких и индустријских производа пружала им је веома добре могућности посебно вођству Земљорадничке странке за антирежимску агитацију (експлоатација села од старне вароши и сл.) Полазећи углавном од тога земљорадничко вођство око Ј. Јовановића на једном састанку у Београду априла 1932. доноси одлуку да се Милош Тупањанин `одметне од власти` и `пође у народ` ради популарисања земљорадничких идеја.“ Тодор Стојков, *н. д.*, стр. 168.

110 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 7. маја 1932. године.

111 Исто, белешка од 12. јуна 1932.

112 Исто, белешка од 4. јула 1932.

вић, Милан Гавриловић, Урош Стајић и Јован Здравковић. Милош Московљевић пише да им полицијске власти нису дале да се виде са затворенима, који су били „још под убским начелником“, већ само са рањенима, који су били смештени у ваљевској болници. Он, такође, истиче да је, по повратку у Београд, Јован Здравковић „био код помоћника министра унутрашњих дела и протествовао против поступања с њима (везане у ланце превезли их у Ваљево)“ и тога што је ухапшени Тупањанин одведен у Чачак, одакле ће га „као мечку водити у Гучу и Пожегу“.¹¹³

Јоцу Јовановића судија није пустио ни да 27. јула посети у београдском затвору др Драгољуба Јовановића и остале са њим затворене. То је, међутим, успело Милошу Московљевићу, који о тој посети пише: „Њима је тамо врло добро. Ћосић је у пиџами и напудерисан имао је у посети неку девојку. Сви су бодри и борбени, готови на заједничку акцију. Препоручују да се прикупљају снаге из редова омладине. Оптужба је готова само против Ј. Павића.“¹¹⁴

Да посети затвореног др Драгољуба Јовановића, Јоци Јовановићу Пижону успело је 14. септембра, тек неколико дана уочи почетка претреса, о чему је Московљевић записао: „Данас сам био с г. Јоцом Јовановићем у затвору; он је разговарао с Драгољубом, а ја с Б. Лукићем. Сад их држе строго; само 40 минута смо разговарали у присуству жандарма.“¹¹⁵

Направивши прекид у писању дневника од 14. септембра до 20. новембра 1932. године, Милош Московљевић у белешци од 20. новембра истиче да се у том двомесечном периоду десило „много ствари, и код нас и у свету“, при чему је посебно издвојио „процес Драгољубу Јовановићу и друговима“, од 19. септембра до 1. октобра, који је, заједно са Миланом Гавриловићем, свакодневно пратио. Подвлачећи да је процес свуда добро одјекнуо и Савезу земљорадника „јакко подигао углед“, он је констатовао да су се сви оптужени „добро држали“, наглашавајући да је Драгољуб, бранећи се мудро, „држао сјајне политичке говоре и доказивао да је радио као члан Земљорадничке странке“, а да су се најневештије бранили „Ћосић и Станко Трифуновић, који су били научили напамет одбрану“. Истакао је Московљевић и да се суд држао добро, да је председник суда Русомир Јанковић нарочито „био кавалер“, али и да „Цензура није пуштала ништа од Драгољубових одбрана, док је страна штампа стално била обавештена“.¹¹⁶

У овој белешци Московљевић је посебно истакао „саста-
нак 50-60 интелектуалаца и неколико сељака из унутрашњости“

113 Исто, белешке од 4. и 7. јула 1932.

114 Исто, белешка од 29. јула 1932.

115 Исто, белешка од 14. септембра 1932.

116 Исто, белешка од 20. новембра 1932. године. Драгољуб је осуђен на годину дана, Пера Поповић на осам месеци; Милетић, Бора Лукић, Давичо и Драгољубов зет Бенић на шест и мање месеци.

са Главним извршним одбором Савеза земљорадника који је одржан 6. октобра 1932. године. Подвлачећи да овај обећавајући састанак није искоришћен за унапређење будућег рада Савеза земљорадника у народу, јер је на њега Главни извршни одбор изашао неспреман и несложен, иако је Милош Тупањанин два пута разговарао са Драгољубом Јовановићем и „с њим изравњао све несугласице, те нема више левичара и десничара“, Московљевић је констатовао да су десничари „ипак хтели све на своју руку“, док су левичари „покренули неколико крупних програмских тачака“. Напомињући да је, управо, он одавно, али узалуд, „тражио да се та питања пречисте“, изнео је и то да се претходно 3. октобра састао Главни извршни одбор, али да поводом предстојећег састанка није ништа одлучено, пошто је „плаховити Тупањанин букнуо и отишао без збогом, јер је тражио само једно: да позвани интелектуалци изјаве који ће поћи на месец дана у народ“. О самој конференцији 6. октобра, на коју је закаснио због њеног ранијег отпочињања, Московљевић је забележио: „На конференцију сам стигао доцкан, јер смо се били договорили да се почне по подне, а они су почели у 9 сати, и кад сам ја око 4 сата дошао са Сп(асојем). Димитријевићем, они су се већ разилазили. Било је и неких кандидата из других странака, који су вољни да приђу к нама. Највише се говорило о блоку и односу с Хрватима; изгледа да је већина била против сарадње с Блоком. Пошто ништа није било припремљено, није ни говорено о начину рада и паролама, нити је изабран какав акциони одбор, већ је поверено Јоци Јовановићу да он изабере себи сараднике, који ће водити целу ствар“. Он то није урадио ни до 20. новембра.¹¹⁷

Заузет приватним послом, Московљевић се извесно време мање интересовао за политичке догађаје и дешавања у врху своје странке, што је у дневничкој белешци од 19. децембра 1932. и записао: „Због посла ни с ким се невиђам, па и не знам шта се ради.“¹¹⁸ Када је сазнао „шта се ради“, односно да вођство Савеза одуговлачи са повлачењем значајнијих потеза, да је и даље опстајао јаз између „левице“ и „деснице“, његово разочарање је било неминовно. Оно је било утолико веће што су га, у одређеној

117 Исто, белешка од 20. новембра 1932. године; „према неким подацима у редовима вођства прављени су нацрти посебне резолуције, а има и тврдњи да је и вођство око Ј. Јовановића изашло са својом резолуцијом. Више, међутим, има основа за закључак да се вођство око Ј. Јовановића уздржало од јавног реаговања на резолуцију СДК (...) Полазећи без сумње од тешког економског положаја и политичког расположења широких сељачких слојева, од тога да су извесне антирежимске политичке акције земљорадничког вођства наишле на пуну подршку народа, Ј. Јовановић је поводом гледишта изражених у резолуцији СДК, испољио жељу и наду да Земљорадничка станка добивши већину у Србији буде та политичка снага са србијанске стране која би повела преговоре с Хрватима за споразум.“ Тодор Стојков, *н. д.*, стр. 233.

118 Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 19. децембра 1932.

мери, одбацивали и једни и други, њега који је искрено инсистирао на унутарстраначком измирењу. У том смислу је и белешка од 30. децембра 1932: „Опет се говори о неким политичким променама. Јоца Јовановић је требало да иде у Загреб, али непрестано одлаже чекајући погоднији моменат. Сад је загребачка опозиција објавила у *Temps*-у објашњење своје резолуције, ублаживши је, али опет магловито.

Ови наши стварно ништа не раде. Вечерас сам свратио код Нинка Петровића¹¹⁹ да се распитам. Био је Милетић, који је обишао југоисточне крајеве. Иако Нинко, као члан акционог одбора, одлази код Јоце, ипак све стоји на старом месту, са старим међусобним неповерењем између ‚левице‘ и ‚деснице‘ и старим интригирањем. Све ми више изгледа да не могу ни с једним ни с другим. Још ме левичари и прозивају, а десничари ме намерно избегавају.“¹²⁰

Политичким темама у свом дневнику Московљевић се вратио 26. јануара 1933. године. Констатујући, у осврту на непосредно завршену седницу у Прометном друштву „Село“, како се види „да нема ништа од тзв. блока“ и да вођства три највеће србијанске странке не могу да се сложе како да одговоре на „пунктације“, он подвлачи: „Демократи траже да уђе реч федерација, радикали не дају, а наши су предложили нешто неодређено, на што би могли пристати сви, па и пречанска опозиција.“¹²¹

Иако је у свом дневнику 29. јануара 1932. био сумњичав према вестима да су се, после скоро три године, Давидовић, Аца Станојевић и Јоца Јовановић сложили у свему, Московљевић ипак у белешци од 19. фебруара истиче да су пунктације, али само три најјаче странке у Србији, најзад готове и да се састоје од свега три става: „1) Радикална, Демократска и Земљорадничка странка солидарису се с другим опозиционим странкама у борби против данашњег режима; 2) сматрају да се само у слободи могу приближити и изједначити мишљења о државном уређењу; 3) подижу протест против прогоњења шефова опозиционих странака и других првака.“ Није изостао ни његов критички коментар, да

119 Нинко Петровић (1896–?), адвокат и политичар. Учествовао је на Солунском фронту. Прво је припадао десном крилу Савеза земљорадника, а затим је пришао земљорадничкој левици, ступивши и у Народну сељачку старнку 1940. године, као помоћни секретар. У немачком заробљеништву сарађивао је с комунистима. Уз помоћ режима успео је да, по ослобођењу, окупи Конгрес Народне сељачке странке, на коме су Драгољуб Јовановић и Радомир Тодоровић искључени из странке. Постао је генерални секретар Уједињене земљорадничке странке, која, заправо, никад није ни заживела. Био је помоћник јавног тужиоца за Југославију, затим за Србију, председник Београдске општине, савезни и републички народни посланик, да би на крају био одбачен и од комуниста. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 423.

120 Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 30. децембра 1932.

121 Исто, белешка од 26. јануара 1933.

овај споразум делује „неодређено и млитаво!“ и да се само то „од оваквог блока могло и очекивати?“¹²²

Како је Московљевић био и јавни критичар вођства своје странке и његовог рада, а не само у дневничким белешкама, често је био, на различите начине, и „заобилажен“. У запису од 4. јуна 1933. каже: „Ови моји партијски другови ме избегавају. Неки дан је требало да буде седница у Прометном друштву, али до 7 сати није одржана, јер нису били сви дошли. Гавриловић и Здравковић су звали код Драгише, иако је доле било дошло и неколико сељака, чланова Главног савеза. Ја сам отишао, па не знам о чему су говорили. Сутра дан у 3 сата имали су састанак код Јоце, а мене нико није звао. Говорили су о пријављивању странке, и сељаци, с Војом Лазићем су били за пријављивање, а Београђани против.“¹²³

Од истакнутијих чланова Савеза земљорадника у ужи Главни одбор Југословенске националне странке (ЈНС) су ушли Федор Никић и Миладин Остојић, а у шири Милорад Марковић и Богдан Нинковић, па Московљевић страхује од даљег приклањања вођства режиму, зарад уласка појединаца у власт: „Изгледа да ће наши да се приклоне режиму, пољубе газду у руке и уђу и у владу (ово је најглавније за њих), да би могли пријавити странку. То сам посредно чуо од Уроша, а кад сам синоћ то поменуо Влајинцу, он се сав залаже за улазак у владу, да нам масе не би преотели Драгутин Јанковић и Воја Ђорђевић, који преко Савеза хоће да се представе као људи који имају за собом народ и који треба да владају. Јер, веле, наш самодржац хоће да се отресе ове владе, па му је нарочито стало до земљорадника! Или су полудели, или им се досадило чекати на министарске фотеље.“¹²⁴

Незадовољан што се вођство Савеза приближава режиму, Московљевић је о томе разговарао са Јованом Здравковићем, који „то не одобрава“, и са њим се договорио да организују састанак истомишљеника и претресу „политичку ситуацију“.¹²⁵ У свом

122 Исто, белешке од 29. јануара и 19. фебруара 1933. године. Пројект заједничке изјаве трију странака (пројект „Три Милана“) био је готов 19. марта, али радикали нису хтели да га потпишу, пошто се нису слагали са његовом садржином и формулацијама. Уочи главног претреса на суђењу Мачеку (крајем априла 1933) појавио се ипак један њихов заједнички протест, знатно различит од првобитно израженог пројекта. Док је у пројекту акценат био на одбацивању владајућег режима, у протесту је акценат на осуди владе због насиља и прогањања „слободног изражавања мишљења о начину на који Хрвати гледају на свој положај и развој у држави, држави која мора бити основана на слободи, једнакости и равноправности“. Тодор Стојов, *н. д.*, стр. 242.

123 Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 4. јуна 1933.

124 Исто, белешка од 20. јула 1933.

125 Исто.

дневнику није оставио белешку о томе да ли је до овога састанка и дошло, али је зато 13. августа 1933. забележио да га и даље поједини челници бившег Савеза земљорадника заобилазе, не позивајући га на седницу ширег Главног одбора, заказану за 27. август, на којој ће се расправљати о поновном пријављивању странке: „Послати су позиви с потписом Јоциним, а мени нису послали, јер Драгиша и Тупањанин ведре и облаче.“¹²⁶

Маданиједобио позив, Московљевић је, уз мало закашњење, присуствовао овој седници, уз бивше чланове Главног одбора и више од 60 других партијских првака из унутрашњости, и оставио значајну белешку о њеном току: „Сваки члан је изнео своје мишљење, а мишљења су била врло разнолика: Босанци су сви једнодушно против пријављивања странке. Нарочито је паметно то образложио Душан Бранковић, а др. Бранко Чубриловић је нарочито истакао моменат сарадње с Хрватима. Црногорци су били против сем адвоката Јововића, који је већ био кандидат на листи Пере Живковића. Банат и Срем против, а Бачка за! Србијанци у већини за, чак и интелектуалци, као Ч(еда) Милошевић, Ст(аниша) Костић и Милија Јовичић. Ваљевци су поцепани: интелектуалци против, а сељаци, сем Томашевића, за. Неки су говорили да се остави вођству. Подрински округ најнесрећније се показао: И. Исаковић није дошао, а дошао Обрад Инђић, који је одмах после 6. јануара отишао уз режим. Чак је дошао и Милутин Јеремић, и незван, иако се уписао у владину странку. Тако се мишљење Подринаца није могло чути, јер адвокати Драган и Јанко нису дошли. Прво је Јоца изложио ситуацију и разлоге за и против пријављивања странке. Ја сам дошао при крају његовог говора, али сам после видео да су присутни добили утисак да је његово мишљење да се не пријављује, иако он то није изричито рекао. При крају је говорио Урош и отворено се изразио за пријављивање. Он је тако бедне разлоге износио, управо није ни имао разлога, али је истицао да треба ‚ући унутра‘ (да ли и у владу) `да се шпренгује`, тако да се добио утисак да би требало ући и у владину странку због тога; он је бар говорио да неки и тако мисле. Последњи је говорио Гавриловић, који је резимирао и предложио резолуцију. Он је и сам истако да је у тешкој ситуацији, а то се и видело, и није се могло сакрити да би он волео да се пријави, али пошто је мањина била за то, остало је на вођству да просуђује да ли и кад треба пријављивати странку. У том смислу је ваљда и резолуцију предложио, јер ја нисам дочекао тренутак.“¹²⁷

Подвлачећи да није хтео да говори на седници зато што „није било потребе“, али и што на седници није био позван,¹²⁸

126 Исто, белешка од 13. августа 1933.

127 Исто, белешка од 27. августа 1933.

128 О позивању или непозивању Московљевић каже: „Драгиша Здравковић ми рекао да је позив дао Лазићу, а овај каже да није.“ - Белешка од 27. августа 1933.

Московљевић је резигнирано закључио: „Свакако ће опет остати по старом: њих 3–4 ће радити на своју руку нешто, а Главни одбор стварно ће спавати као и до сада.“¹²⁹

Бележећи да је Јоца Јовановић Пижон „прочитао пред крај карту Мачека и другова из Митровичког затвора“, Московљевић је посебно нагласио покушај Пере Поповића да на седници „изазове овације Драгољубу (Јовановићу), поменувши га и жалећи што он није ту“, истичући да су на то „сви остали хладни“, да нико није узвикнуо ни: „Живео“, и замерајући вођи странке: „Требало је да га је Јоца поменуо и поздравио.“¹³⁰

Супротно оваквом, у одређеној мери емотивном коментару, Московљевић је, у белешци 15. новембра 1933, према Драгољубу Јовановићу изразио извесну сумњу у његов политички став, оставивши чак и могућност да је повезан са влашћу: „Кад сам јуче био код Драгољуба, нашао сам га усред десетак студената, којима је говорио о организацији, на другој основи, а не преко већа. Колико чух то ће бити срески повереници, позивао се на искуство у Бугарској. И том приликом је једном реченицом издао своју интимну мисао, јер је рекао: ‚Па кад ја нешто наредим‘, па се брзо поправио и рекао: ‚кад ми из владе...‘ А кад год одем код њега, нађем и Милоша Милошевића. Па мора човек да поверује у гласове да он одржава везу с оним горе.“¹³¹

Није ли можда губљење поверења и у „левицу“ и у „десницу“ утицало на Московљевића да у своме дневнику све ређе пише о вођству бившег Савеза земљорадника и његовој активности? Требало је, заправо, да прође више од седам месеци па да он 24. јуна 1934. забележи нека дешавања око и унутар страначког вођства. Бележећи да се проносе вести како ће у новообразовану владу Богољуба Јевтића ући и неки „наши тј. задружни представници“, он наставља: „Влајинац ми каже да је чак одржана седница код Јоце, на којој је био и Воја Ђорђевић. Влајинца и мене нису звали. Да се нешто спрема види се и по томе што је јуче одржана седница посланичког клуба владине странке, који је донео резолуцију у којој се истиче да нема места промени владе, да њихова странка представља народ, да влада има огромну већину.“¹³²

Пошто сукоб „левице“ и „деснице“ није био и једини сукоб у врху бившег Савеза земљорадника, већ је све веће размере добијало и неслагање око односа странке и Савеза земљорадничких задруга, Милош Московљевић је на седници Прометног друштва „Село“ 20. августа 1934. године поставио то питање, као и питање става вођства према уласку у власт, о чему у дневничкој

129 Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 27. августа 1933.

130 Исто.

131 Исто, белешка од 15. новембра 1933.

132 Исто, белешка од 24. јуна 1933.

белешци од 23. августа стоји: „Мојом акцијом покренутом у понедељак на седници Прометног друштва да се почне нешто радити и пречисте односи, те да видимо можемо ли заједно. Вечерас смо се састали код Јоце. Био је и Воја Ђорђевић, који је с Урошем говорио само о појединостима, а обилазио око главног питања које сам покренуо: о односу Савеза земљорадничких задруга и наше странке и о ставу према власницима, односно о комбинацији за владу. Разговори ће се продужити идуће недеље. Иначе Воја Ђорђевић се сматра и сматрају га као земљорадника, а чудно је изгледало видети велико пријатељство између њега и Драгише Здравковића.“¹³³

Продужетак ових разговора оцењује као „време грозничавог договарања, полемика и сукоба“, што је личило на почетак политичког рада. Бележећи да је, на седници 12. септембра 1934, Воја Лазичић признао „да је тражио аудијенцију да разговара о сељачкој влади, у `име своје и своји другова`, као и да ће се можда покушати „да се поведе сељачка политика, али без досадашњих сељачких бораца“, Московљевић је 14. септембра записао и да се на седници највише говорило о предстојећем задружном конгресу и о ставу странке Савеза земљорадника према њему, подвлачећи да су Воја Ђорђевић и Урош Стајић настојали да сви прихвате „њихову политику“, да се сви заложу за јединство земљорадничког покрета, „али да конгрес буде тријумф Воје Ђорђевића, па да он прави политички капитал“. О свом покушају да то онемогући, Московљевић даље бележи: „Ја сам ипак сазвао остале и предложио да покренемо лист и поднео неколико услова које Воја Ђорђевић треба да прими пре конгреса, те да на делу докаже да је за споразуман рад, а не да нас изиграва. На првом месту треба да уђу у Управни одбор и Надзорни два наша човека и ја сам предложио Влајинца и себе. Знао да Воја Ђорђевић неће пристати, неће ни на друге захтеве, али га треба истерати на чистину. Уговорили смо да се у понедељак опет састанемо, али сумњам да ће Воја и Урош доћи, јер они се изговарају претрпаношћу послом. Сумњам да ће уопште ишта бити од мог покушаја да оживим ове наше главешине те да отпочнемо рад. Ово ће ми бити последњи покушај, па ако ништа не буде, ја ћу ићи својим путем.“¹³⁴

Московљевићеве сумње су се у потпуности обистиниле, али и његов став „да мртвој глави нема лека“, односно да су „вође“ Савеза земљорадника „неспособне ма за какав рад“. У белешци од 23. септембра он пише: „Прекјуче смо се састали да чујемо шта је учињено на споразуму с Војом Ђорђевићем и на припремама за конгрес. И као што сам очекивао, Воја и Урош нису ни дошли. Они су сами били код Јоце у понедељак, где их је застао

133 Исто, белешка од 23. августа 1934. године.

134 Исто, белешка од 14. септембра 1934. године.

С. Делић, али Јоца није хтео то да нам каже, већ је пустио да се надмудрујемо и најзад нам саопштио да је код њега био Урош и рекао да Воја прима све услове, само не пристаје да ја и Влајинац уђемо у управу, а можемо кога хоћемо другог предложити. Међутим, он зна да други или не би ушли или их као `левичаре` `десничари` не би предложили. Тако се он јевтино показао попустљив. Ја сам енергично одбио да он врда, вуче све за нос, али Гавриловић вели да кад имамо да бирамо између Воје Ђорђевића и Љотића, морамо бити против Љотића, јер он за рачун режима хоће да цепа задругарство.¹³⁵

Одговарајући на то ставом да се мора „бити на страни правде и истине, па ма ко је заступао“, Московљевић је тада изјавио да се сматра разрешеним од дужности члана Главног извршног одбора странке и да ће „даље радити по својој памети“, док је 23. септембра додатно записао: „Послаћу им и оставку на чланство у управи, а напустићу и *Прометно друштво 'Село'*. После Конгреса морам повести енергичну акцију на организовању задругарства без Воје Ђорђевића и компаније.“¹³⁶ У том циљу он је, са неколико једномиљшеника, штампао брошуру „са анализом биланса“ и поделио је делегатима уочи конгреса.

Истичући да је конгрес Савеза српских земљорадничких задруга, одржан 27. септембра 1934, разочарао, јер на њему „није било довољно реда“, Московљевић подвлачи и да нису освећене задружне заставе, већ да је Воја Лазивић, уместо свештеника, „заклео задругаре на верност Краљу и отаџбини и неком југословенском задругарству, што значи на верност шестојануарском режиму“, а као највеће разочарање народа сматра неадекватно организовање поворке задругара, која се „развукла као црево, испрекидана, без реда, мртво, без застава, као разбијена војска“.¹³⁷

У белешци од 29. септембра 1934. године подвлачи да је Милан Гавриловић „хватао поједине прваке код Јоце да их припреме да помажу управу и Воју Ђорђевића. Послао сам К(осту) Брђанског и (Драгутина) Ђенадића који су с М(ишом) Милошевићем бранили моје гледиште тј. да се напада управа“. Такође каже да су га, под изговором „спасавања странке“, осудили као „недисциплинованог“ члана, док га је Главни одбор Савеза, на седници 28. септембра, одлучивши „да се не пусти опозиција да говори“, искључио из почасног чланства, са само једним гласом против. „Кад је то Воја предложио, моји партијски другови су ћутали, само је Стојић био противан.“¹³⁸

Иначе, сам Московљевић није успео да одржи говор на конгресу Главног Савеза српских земљорадничких задруга, јер су

135 Исто, белешка од 23. септембра 1934.

136 Исто.

137 Исто, белешка од 29. септембра 1934.

138 Исто.

га ометале присталице Воје Ђорђевића. Када је отпочео изјавом: „Ја налазим да после четрдесет година број задруга не показује још довољно успеха, онакав какав бисмо ми желели и какав ви желите“, међу делегатима су настали граја и протести, уз узвике: Доста! Огорчене протесте и узвике Московљевић је посебно доживео и изјавио: „Кад одете кући и промислите о свему овоме што сте видели, ви ћете се може бити и промислити и другачије мислити. Ја хоћу да кажем само ово, да на крају свога говора нисте ми допустули да допуним извештај брата Воје Ђорђевића, али сам штампао са својим друговима брошуру...“ Ни енергичне опомене председништва нису успеле да утишају оштре протесте, тако да се речи Милоша Московљевића нису могле ни чути, па је он „револтиран невиђеним угушивањем сваке слободе на скупштини тзв. `слободног задругарства`“ тражио од скупштине да га искључи из почасног чланства у Главном одбору савеза српских земљорадничких задруга, изјављујући да не сматра за част да буде са људима који желе да уместо њега изаберу полицијског комесара.¹³⁹ Галама се стишала само при одбрамбеној изјави Воје Ђорђевића: „Браћо задругари, дозволите да ја неколико речи кажем о Милошу Московљевићу. Милош Московљевић је штампао један плакат, који је сушта лаж. То је један незналачки плакат, то је најобичнија лаж...“¹⁴⁰

Завршивши рад у највећој галами, 29. септембра, око три часа по подне, XXXII редовна скупштина Главног савеза српских земљорадничких задруга (ГССЗЗ) одлучила је да се из почасног чланства „искључе као рушиоци задругарства“ Милош Штиблер, др Велимир Стојковић, Димитрије Љотић и др Милош Московљевић, при чему су Љотић и Московљевић изјавили да ће се жалити. Овим поводом, Московљевић је у свом дневнику 29. септембра забележио: „Тако је, уз помоћ вођа земљорадничке странке и заведених левичарски расположених сељака, а уз асистенцију полиције Воја Ђорђевић успео да се спасе и покаже достојан за владу, а мислим и да дође главе земљорадничкој странци.“¹⁴¹

Недељу дана после „жалосне манифестације задружне `слободе` и `свести`“, Московљевић је записао: „Многи поштени људи су ми честитали на држању. Саво Делић је ужасно огорчен на ништављук наших 'вођа' и неће више да има посла с њима. Писао је много писама нашим људима у Босни и објаснио им ствар.“¹⁴²

Претпоставка Милоша Московљевића да из почасног чланства у Главном одбору ГССЗЗ није искључен што се „продао овом

139 *Политика*, 13. октобар 1934. стр. 4.

140 *Земљорадничка задруга*, 43, 28. октобар 1934, стр. 724.

141 Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 29. септембра 1934. године.

142 *Исто*, белешка од 7. октобра 1934. године.

или оном“, како се то представљало делегатима скупштине, већ зато да би га уклонили из Главне земљорадничке набављачке задруге, зато што не допушта „рђав рад неких чланова управе и чиновника, љубимаца г. В. Ђорђевића“, као и зато да не би „покварио неке комбинације са задругарством“, у чему се „развишао и са бившим својим партијским друговима“,¹⁴³ врло брзо се обистинила. У дневничкој белешци 6. новембра 1934. године, он је резигнирано записао: „Данас сам ишао у квартал, где су ми саопштили одлуку Управног одбора (не Надзорног!) Главне набављачке задруге да сам искључен из Управе, као штетан. Нек им служи на част!“¹⁴⁴

Пошто је искључен из Управе Главне набављачке задруге, Московљевића је, на одређени начин, требало уклонити и из страначког руководства. О томе он 7. октобра бележи: „А наши бедни 'вођи' изгледа да не презају ни од полицијске помоћи против мене; можда би хтели и да ме интернирају, да би ме онеспособили за рад, јер ми неки дан Васа Чубриловић 'братски и у поверењу' рече да уништим све што би ме могло компромитовати, јер ће ми вршити претрес. Или хоће да ме заплаши или је то само жеља из кујне Драгише Здравковића.“¹⁴⁵

Воја Ђорђевић је био најогорченији противник Московљевићев, првенствено због његове брошуре о билансу. Тврдећи да је у брошури све лаж, он је Московљевићу оспоравао „сваку заслугу за задругарство“, величајући улогу Александра Дачића, да би му, приликом сусрета у Дирекцији Главне набављачке задруге 5. октобра 1934, заборављајући шта је раније говорио страначким вођама, дрско рекао „да земљорадничка странка нема шта да се меша, јер она није заслужна за садашњу управу Савеза“.¹⁴⁶

Не желећи да се странка меша у задружни рад, Воја Ђорђевић се није одрицао мешања у страначке послове. Сутрадан по убиству краља Александра он је присуствовао састанку најужег партијског вођства у стану Јоце Јовановића, ради формулисања става странке, у случају да њен шеф буде позван у двор. Видећи Ђорђевића, Московљевић, који је стигао на крају састанка, није хтео да износи своје мишљење: „Кад сам дошао, они су већ скоро били свршили разговор, па су питали мене шта мислим да Јоца тражи кад га позову на саветовање. Кад сам видео да је ту и Воја Ђорђевић рекао сам да не могу ништа рећи, после свега онога што сам последњих дана видео, што показује да смо поцепани, посвађани и неорганизовани, те немамо у име кога и чега да предложемо. Они су препоручили Јоци да тражи елементарне

143 *Политика*, 13. октобар 1934. стр. 4.

144 Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 6. новембра 1934.

145 *Исто*, белешка од 7. октобра 1934. године.

146 *Исто*.

услове за прелаз у нормалан политички живот: слободу штампе, збора и удруживања и политичку амнестију.¹⁴⁷

Незадовољна радом Воје Ђорђевића, а желећи да спречи евентуални расцеп странке и да „вођству“ укаже на потребу искреног рада на организацији и јачању странке, уместо политизације и све нескривеније жеље појединаца да уђу у власт, група утицајних чланова из врха Савеза земљорадника око Милоша Московљевића састала се 12. октобра, одлучивши да страначким „главешинама“ упуते писмо. Заједно са Јованом Здравковићем, Московљевић се 14. октобра 1934. обратио писмом Јовану Новићу Пижону. У писму се износи да се после атентата на краља Александра могу очекивати „повољнији услови за нормалан политички живот, у коме ће СЗ засад забрањена странка одиграти значајну улогу“, поготово што је „шестојануарски режим растројио старе странке, а нове није створио“. Посебно је наглашавано да је Савез земљорадника у време диктатуре мало радио „на припремању за неку већу мисију“, а да је његово, одређено, укоренивање у народу мање заслуга страначког вођства, „а више режима, који је својим негативним радом ширио расположење“ за тако нешто.¹⁴⁸

У име својих једномишљеника, Московљевић и Јован Здравковић су од Главног одбора Савеза земљорадника тражили: „1. Да што пре, одмах по краљевој сахрани, сазове ширу конференцију свих истакнутијих чланова СЗ у Београду, без разлике на струје, на којој ће се дискутовати о нашем ставу у садашњем и о правцима нашег будућег рада. Воја Ђорђевић да се не позива на овај скуп; 2. Да се Главни извршни одбор огради од оних својих другова који су приликом последњег задружног конгреса и скупштине помогли акцију Воје Ђорђевића уперену против целине странке и њеног досадашњег става; 3. Да се за вођење послова на тој конференцији изабере један Акциони одбор од 5 лица, на који ће Главни извршни одбор пренети управљање странком до првог конгреса, пошто међу члановима ГИО има људи који су одавно напустили странку, а има и таквих који су се толико компромитовали да не могу бити ни обични чланови странке, а камо ли ГИО; 4. Да се што пре установи Секретаријат странке и покрене лист *Село*, 5. Да се изабере нарочити одбор који ће спремити пројекат ревизије програма и статута СЗ.“¹⁴⁹

Како су за испуњење ових захтева шансе биле минималне, Московљевић је у своме дневнику 14. октобра 1934. записао: „Знамо да ништа неће учинити, али хоћемо са своје стране све да учинимо и да са себе збацимо кривицу за нерад и евентуални расцеп. Место да мисле на оргнаизацију и рад, они само

147 Исто, белешка од 10. октобра 1934.

148 Милан Гаковић, *н. д.*, стр. 410.

149 Исто, стр. 410, 411.

политизирају, рачунајући да је најзад дошао моменат да дођу до власти.¹⁵⁰

У сличном тону Јовану Јовановићу Пижону су се 20. октобра 1934. обратили и представници левице у Савезу, писмом које су потписали Миодраг Милетић и Нинко Петровић. Уз упозорење на постојеће стање у странци,¹⁵¹ у писму се предлаже: „да се сазове шира конференција свих угледних чланова странке, да се техничка страна око сазива конференције повери Милошу Тупањанину, Милошу Московљевићу и Миодрагу Милетићу и да на конференцији прва тачка дневног реда буде избор Привременог главног извршног одбора од пет чланова који ће у свему преузети функцију ГИО“.¹⁵²

Ни Воја Ђорђевић, са својим присталицама, није мировао. Требало је „ућуткати“ Милоша Московљевића, а његову брошуру о билансу Главне набављачке задруге прогласити лажном и злонамерном. У том циљу они су застрашили Косана Павловића-Брђанског, те је он, „на захтев Савеза“, потписао изјаву да није овластио Московљевића да објави брошуру с његовим потписом. Овим поводом Московљевић је у дневнику забележио: „Уплашили су га отказима улога који су све чешћи због убиства Краљева и опасности од рата, што су они објаснили као последицу наше брошуре. А да би ефекат био јачи удесили су да и сам Савез подигне од Задруге пола милиона! Дакле, Воја Ђорђевић нема поверења у управу Главне набављачке задруге, којом управља, опет он! И наивни и поштени Косан, стрепећи за Задругу, поверовао је да ће је спасти ако се одрекне свога потписа. Он је страшно утучен и никако није смео да ми изађе на очи, о чему се свима жалио, па ми је то и на телефону рекао. Једино ми је послао писмо у ком

150 Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 14. октобра 1934.

151 У писму се указује на следеће: „1. У току последњих 5-6 година Главни извршни одбор одржао је већи број седница и ширих конференција: На те седнице ГИО намерно није позивао извесне своје чланове за које се могло претпоставити да осуђују нерад, неактивност, као и погрешан политички став Секретаријата странке и појединих истакнутих чланова ГИО. Не само да на шире конференције нису позивани поједини чланови ширег Главног дбора и многи истакнути борбени чланови који су то својим пожртвовањем доказали, него су супротно томе позивани безначајни па често и компромитовани чланови странке, који су требали да праве већину на конференцијама и санкционишу безбојан и штетан рад појединих чланова ГИО; 2. Овако крњи ГИО годинама је толерисао разоран и издајнички рад Воје Ђорђевића и његових помагача из ГИО, који су ради личних интереса сарађивали са режимом под фирмом неутралног задругарства и који су пасивно држање вођства странке покушали на последњем конгресу Савеза српских земљорадничких задруга да деморалишу и унесу забуну у редове земљорадника; 3. Подржавајући режимско роварење у странци (раније Воје Ђорђевића а сада Воје Лазића), док је у исто време активно радио против најборбенијих чланова странке, крњи ГИО се потпуно компромитовао да би даље могао да представља вођство странке.“ Милан Гаковић, *н. д.*, стр. 411, 412.

152 Милан Гаковић, *н. д.*, стр. 412.

је изнео шта је урадио и објаснио муке на којим је био. Трчао је, вели, код Јоце, Гавриловића и Здравковића, који су се држали резервисано према њему. Па разуме се! Данас сам му писао, и рекао да се не љутим ништа, али да ме срце боли што су га неваљалци довели у такав положај.¹⁵³

На седници Прометног друштва „Село“ 22. октобра 1934. Милош Московљевић је чак запретио и оставком на чланство у управи Друштва уколико се „што пре не среде односи у странци“, на шта му је Милан Гавриловић љутито одговорио да односи у странци немају везе с Друштвом.¹⁵⁴

Да односе у врху странке, ипак, није било лако средити, признао је почетком децембра и њен шеф Јоца Јовановић Пижон. Разговарајући са Савом Делићем, он је, пише Московљевић, „дао тачну карактеристику“ појединих страначких првака, изјављујући да је од неких, па и од себе, дигао руке. Не мислећи „да може сложити рогове у врећи“, он више и не сазива састанке. Јовановић је изјавио да се не нада „ни да ће доћи до неког политичког утицаја, иако је у добрим односима с Павлом, код кога ће лично ићи и рећи му све што мисли да треба урадити“ и да се морају помоћи млађи „око Земљорадничких кредитних задруга, да ако они што учине“. На све то Московљевић сумњичаво закључује: „Само се бојим да ипак није био искрен, јер он одржава везе с неким и сазива их код себе.“¹⁵⁵

Да јединство у врху Савеза земљорадника више није било могуће постићи, показало се коначно уласком Димитрија Вујића у владу Богољуба Јевтића, образовану 20. децембра 1934. године. Задругаре и земљораднике у влади је поред њега представљао и Драгутин Јанковић.¹⁵⁶

153 Архив САНУ, Дневник М. Московљевића, белешка од 21. октобра 1934.

154 Исто, белешка од 23. октобра 1934. године.

155 Исто, белешка од 9. децембра 1934. године.

156 Исто, белешка од 31. децембра 1934. године.

Summary

Momčilo Isić, Ph. D.

Miloš Moskovljević: On the Leadership of the Peasant Alliance 1929–1941.

First part: During the 6th January Dictatorship 1929–1934

Key words: *Peasant Alliance, Miloš Moskovljević, 6th January Dictatorship, Jovan Jovanović Pižon, Milan Gavrilović*

Contrary to other political parties, banned during the 6th January Dictatorship, the leadership of the Peasant Alliance Party, met almost regularly but as the management of the trade association *Village* (Prometno društvo *Selo*) whose work was not banned but was monitored. „Freed“ from doing propaganda work in the villages the leadership more often than before began endorsing their personal interests in the political discussions which dealt with: participation in the parliamentary elections in November 1931, discussions on the constitution, territorial division of the country into *banovine*, transformation of the state, agreement with the Croats, link between collective farming and the Peasant Alliance Party, the de/registering of the party. During this period the split in the leadership crystallized into supporters of left and right political options although there were those who like Miloš Moskovljević managed to stay neutral and objectively assess the activities of both sides. On one hand, there were people who because of their personal interest saw the main goal of the party to be joining the government or be close to it like the ten members of parliament elected at the November 1931 elections, Dimitrije Vujić who became a minister in the government of Bogoljub Jeftić and Voja Đordjević who delivered the independent collective farming movement to the regime. Miloš Moskovljević outlined the character of most of the party leaders in his diary entries, especially important being his perception of two of the first party leaders: Joca Jovanović-Pižon and Milan Gavrilović. On the basis of these entries we can explain their actions or lack of them at some vital moments and also confirm with greater certainty Mihajlo Avramović's thesis that both of them were king's men „infiltrated into the party“.